

Zuivelcoöperatie in Nederland

gedeelten over Gelderland en Overijssel

door
J.A. Geluk

met medewerking van C.F. Roosenschoon

**Uitgave van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z.
1967**

Blz.	*	'Boek Geluk'	Met alleen de delen over provincies gelderland en overijssel
		Oorspronkelijke Inhoudsopgave	
		Inhoudopgave	
		Literatuurlijst	
5		Voorwoord	
7		Ten geleide	
9		Hoofdstuk I	Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw
9		Inleiding	
11		Het onderwijs	
12		Zelfgenoegzaamheid	
13		Slechte kwaliteit en knoeierijen	
16		Landbouwcrisis	
17		Pogingen tot verbetering	
19		Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie	
23		Denemarken was ons voor	
26		Boterwet en botercontrole	
29		Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking	
31		Begin tot herstel	
32		De negentiger jaren	
34		Definitief herstel	
36		Nabeschouwing	
39		Hoofdstuk II	De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land
40		Friesland	
54		Groningen	
66		Drenthe	
72		Gelderlanden Overijssel	
81		Limburgen oostelijk Noord-Brabant	
86		Westelijk Noord-Brabant en Zeeland	
95		Noord-Holland	
103		Zuid-Holland Utrecht zuidelijk Noord-Holland	
118		Hoofdstuk III	Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding
121		Zuid-Nederlandsche Zuivelbond	(Z.N.Z.)
131		Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken	(G.O.Z.)
143		Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe	(B.v.C.Z.D.)
157		Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland	(B.v.C.Z.Fr.)
194		Noord-Brabantsche Zuivelbond	(N.B.Z.)
203		Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen	(G.Z.B.)
209		Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland	(???)
222		Brabantsche Zuivelbond	(???)
228		Zuid-Hollandsche Zuivelbond	(Z.H.Z.)
230		Bond van Kaasproducenten - Coöperatieve Melk Centrale	
237		Hoofdstuk IV	Federatieve samenwerking der zuivelbonden in landelijk verband
237		Organisatorische ontwikkeling tot wereldoorlog I	
251		Algemene ontwikkeling der zuivelcoöperatie in de eerste decennia der 20ste eeuw	
255		Financiële basis der coöperatieve zuivelfabrieken	
257		Ontwikkeling van de gemeenschappelijke verkoop van zuivelproducten	
265		De kaaskwestie - Ontstaan der kaascontrole	
273		Certificaten van echtheid voor melkpoeder	
275		Behartiging van groepsbelangen naar de produktierichting binnen de F.N.Z.	
277		Strijd tegen misleidende margarinereclame - Propaganda voor het gebruik van natuurboter	
281		De melkprijs in oorlogstijd (1914/18)	
289		Naar normaler verhoudingen, maar met hevige groeikrampen - Zuivelbeleid na WO-I	
292		Uitvoerverbod van ongecontroleerde boter en kaas	
295		De melkvoorziening van Amsterdam	
299		Wanverhouding tussen opbrengst en produktiekosten - bezuiniging - Melkproduktiecontrole	
305		Produktie, verkoop en prijzen	
309		Samenvatting	

316	Lijst van afkortingen
-	Lijst met in dit boek aangehaalde Auteurs
-	Inhoudsopgaven

* Oorspronkelijke blz. nummering van boek. Aangegeven met [xxx] in de tekst.

[005] Voorwoord

Reeds vóór 1940 werd bij de F.N.Z. behoefte gevoeld aan een historisch overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding. Wel waren er hier en daar ter gelegenheid van jubilea of anderszins gedenkschriften uitgegeven, evenals bij de F.N.Z. zelf in 1925, maar deze betroffen in hoofdzaak de ontwikkeling der desbetreffende organisatie. Een overzicht van hetgeen er aan voorafging en betrekking hebbende op het gehele land, ontbrak zo goed als geheel.

Zelf wist ik er ook te weinig van en het een zowel als het ander bracht mij ertoe om in de laatste oorlogsjaren, toen er in het eigenlijke organisatiewerk toch zo goed als niets meer te doen was, te gaan zoeken naar boeken die mij op dit gebied wijzer konden maken. *Prof. S. Koenen* wees mij daarbij de weg, want hij zegt in zijn „Inleiding tot de Landhuishoudkunde“, dat men de landbouwcrisis die in het laatst der vorige eeuw geheerst heeft, moet kennen en verstaan om het heden te begrijpen. Dit bracht mij tot het lezen van het rapport der Staatscommissie welke in 1886 werd ingesteld om een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw. Zo kwam ik van het een tot het ander en op deze wijze ontstond in de winter van 1944/'45 in een spaarzaam verwarmde kamer het eerste hoofdstuk van dit boek.

Toen in 1945 ons land bevrijd was, kwam er zoveel ander werk dat er van verdere studie over dit onderwerp geen sprake kon zijn. Maar de map „Zuivelcoöperatie in Nederland“ bleef bewaard en toen ik in 1954 gepensioneerd werd, ging deze mee naar huis. Ik was van plan nu met dit werk verder te gaan, maar de eerste jaren was er voor mij nog zoveel ander werk te doen, dat er van deze studie niet veel terecht kwam. Pas in 1961 ben ik daar definitief mee doorgegaan, nadat over de samenstelling met de heer *Roosenschoon* en omtrent de uitgave met de F.N.Z. overleg was gepleegd.

Het eerste hoofdstuk werd enigszins gewijzigd en uitgebreid en vooral voor de beide volgende hoofdstukken moest ik links en rechts gegevens verzamelen. Velen zijn mij daarbij ter wille geweest en hebben mij op verschillende wijzen geholpen. Daarvoor wil ik hier mijn hartelijke dank betuigen. Het is moeilijk daarbij namen te noemen. Wanneer daartoe aanleiding was, heb ik er hier en daar in of bij de tekst melding van gemaakt.

Voorts heb ik mij tot *Prof. Dr. H. J. Frietema* gewend met het verzoek [006] het gehele manuscript te willen beoordelen. Dit laatste heeft tot besprekingen en correspondentie geleid, waarbij hij mij zijn kritiek niet gespaard heeft. Ik ben hem daar dankbaar voor omdat ik inderdaad behoefte aan kritiek had en dit het werk ten goede kwam. *Prof. Frietema* verklaarde zich bereid er een „Ten geleide“ bij te schrijven.

Tenslotte mijn dank aan *Dr. E. v. d. Wiel* en verschillende medewerkers van het secretariaat van de F.N.Z. voor de wijze waarop men mij geholpen heeft dit werk te voltooien.

Den Haag, zomer 1967

J.A. Geluk

[007] Ten geleide

Toen de heer J. A. Geluk wegens het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd zijn functie van secretaris van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. aan jongeren moest overdragen, kreeg hij veel meer tijd dan hij voordien ooit gehad had om eens rustig te lezen over de geschiedenis van de coöperatie op het gebied van de zuivel in ons land. Voor wie in zijn werk heeft geleerd, spreekt dit vanzelf; voor wie hiervan opkijkt, volsta ik met de opmerking dat het bloed nu eenmaal kruipt waar het niet gaan kan.

Bij deze gedeeltelijk nieuwe kennisneming van gebeurtenissen in het thans grijze verleden kwam de heer Geluk al spoedig tot de conclusie dat veel van wat hij las te weinig bekend was en zou moeten worden vastgelegd. Deze opvatting werd gedeeld door het bestuur van de F.N.Z., dat besloot het door de heer Geluk verzamelde materiaal uit te geven. Daarbij zal ongetwijfeld een belangrijke overweging zijn geweest dat de oud-secretaris tot de weinige thans nog levende zuivelcoöperatoren behoort, die deze geschiedenis, althans ten dele, hebben gemaakt.

Een aanleiding om een dergelijk werk ter hand te nemen, zal zeker de omstandigheid zijn geweest dat de heer Geluk het voorrecht heeft zowel in geestelijk als in lichamelijk opzicht bijzonder fit te zijn. Deze omstandigheid is trouwens een voorwaarde, want het samenstellen van een dergelijk historisch overzicht vraagt veel tijd en volharding. Bovendien veronderstelt het bronnenstudie en dientengevolge veel reizen en trekken. Een voorwaarde is tevens - het gaat immers over een stuk geschiedenis van het verenigingsleven - dat veel aandacht wordt geschonken aan de invloed van enkele markante persoonlijkheden, waarmee de heer Geluk nauw heeft samengewerkt. En tenslotte is objectiviteit een eerste vereiste. De schrijver moet de moed hebben heilige huisjes af te breken als dit na rijpe overweging geboden lijkt.

Men kan over het nut van „geschiedschrijverei” - in de zin van het te boek stellen van wat voltooid verleden tijd is - van mening verschillen, maar als regel zien zij, die daaromtrent van twijfel blijk geven, dat „nut” te beperkt. Vanzelfsprekend hangt de waarde van historische studies geheel af van de kwaliteit van het geschrevene. Van de vraag dus in hoeverre de schrijver er in is geslaagd niet alleen „het hoe en wanneer” te onderzoeken, [008] maar ook een duidelijk antwoord weet te geven op de vraag waarom dit alles is geschied. Het antwoord op deze vraag zal uiteraard nooit volkomen bevredigend kunnen zijn.

De schrijver van dit historisch verhaal is, gelukkig, even consciëntieus als nauwkeurig. Ook is de zin voor volledigheid hem eigen en geeft hij zich wel rekenschap van het gevaar dat onvoldoende onderscheid wordt gemaakt tussen hoofd- en bijzaken. Dit gevaar is des te groter naar mate men zelf invloed op de geschiedenis heeft uitgeoefend, die men wil beschrijven.

Voor „het boek van Geluk”, dat de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z. thans uitgeeft, heb ik grote waardering. Het is goed dat een belangrijk stuk geschiedenis van de coöperatie in ons land is vastgelegd. Toch zou ik geneigd zijn de schrijver te vragen of ook voor de zuivelcoöperatie in ons land geldt wat de beroemde economist J. M. Keynes eens heeft geschreven, namelijk dat men vooruitstrevender wordt naarmate men dieper in het verleden duikt. Of veel eenvoudiger: geldt ook hier het „in 't verleden ligt het heden; in het nu wat worden zal?” Met andere woorden: ik heb mij na lezing van het manuscript de vraag gesteld waarom de heer Geluk niet duidelijker de les uit zijn speurtocht in het verleden heeft getrokken. Typerend voor de objectiviteit van de schrijver is dat hij van oordeel bleek dat hij te nauw bij dit stuk verenigingsleven betrokken is geweest om een kritisch oordeel daarover te kunnen geven. Hij heeft zich „slechts” ten doel gesteld historisch materiaal vast te leggen.

Van harte hoop ik dat het levensboek van de heer Geluk - een achtergrond van zijn levenswerk - door vele belangstellenden ter hand zal worden genomen. In het bewustzijn dat het een van de weinige bronnen is van de geschiedenis van een van de belangrijkste landbouwcoöperaties

Rotterdam, juli 1967 H. J. Frietema.

[009] Hoofdstuk I

Melkveehouderij en zuivel in de tweede helft der 19e eeuw

„Wie het heden wil begrijpen, moet het verleden kennen en eerst dan zal in vele omstandigheden de blik naar de toekomst verhelderd worden“.

Prof. Dr. H. Blink

Inleiding

Na de Napoleontische oorlogen deed zich in een groot deel van Europa een opleving voor die alle takken van bedrijvigheid ten goede kwam. Voor de Nederlandse landbouw was met name de industriële ontwikkeling, in het bijzonder die in Engeland, zeer gunstig, omdat daardoor de behoefte aan voedingsmiddelen toenam en Nederland daarvan - mede dank zij de gunstige ligging - een belangrijke leverancier was. Onze boter en kaas waren in het buitenland hoog geroemd en gedurende vele jaren waren wij verweg de grootste leverancier van boter aan Engeland.

In 1846 ging men in Engeland tot de vrijhandel over en in ons land werden daarna de graanrechten herhaaldelijk verlaagd, hetgeen niet alleen de consument maar ook de veehouderij ten goede kwam.

Dr. H. Blink en S. Koenen Q¹ zijn van oordeel dat het tijdperk van 1820-1850 een gunstige periode voor de veehouder en zuivelbereider was, maar veel minder gunstig voor de akkerbouw. De periode van 1850-1877 was voor Nederland als landbouwland zeer gunstig. In West-Europa heerste een opgewekt economisch leven en vooral Engeland ging met reuzenschreden vooruit op de weg der industrie. De economische ontwikkeling van Duitsland was in die tijd nog in haar beginperiode.

Blink Q² wijst er elders op dat de zuivel toen nog als een luxe-voedsel werd beschouwd en sterk onder invloed van de welvaart in de steden stond. Dit vond zijn weerspiegeling in de prijzen. Van 1850 tot 1877 zien wij de boterprijs op de Leeuwarder markt vrij regelmatig stijgen, hetgeen het volgende staatje duidelijk aantoonst:

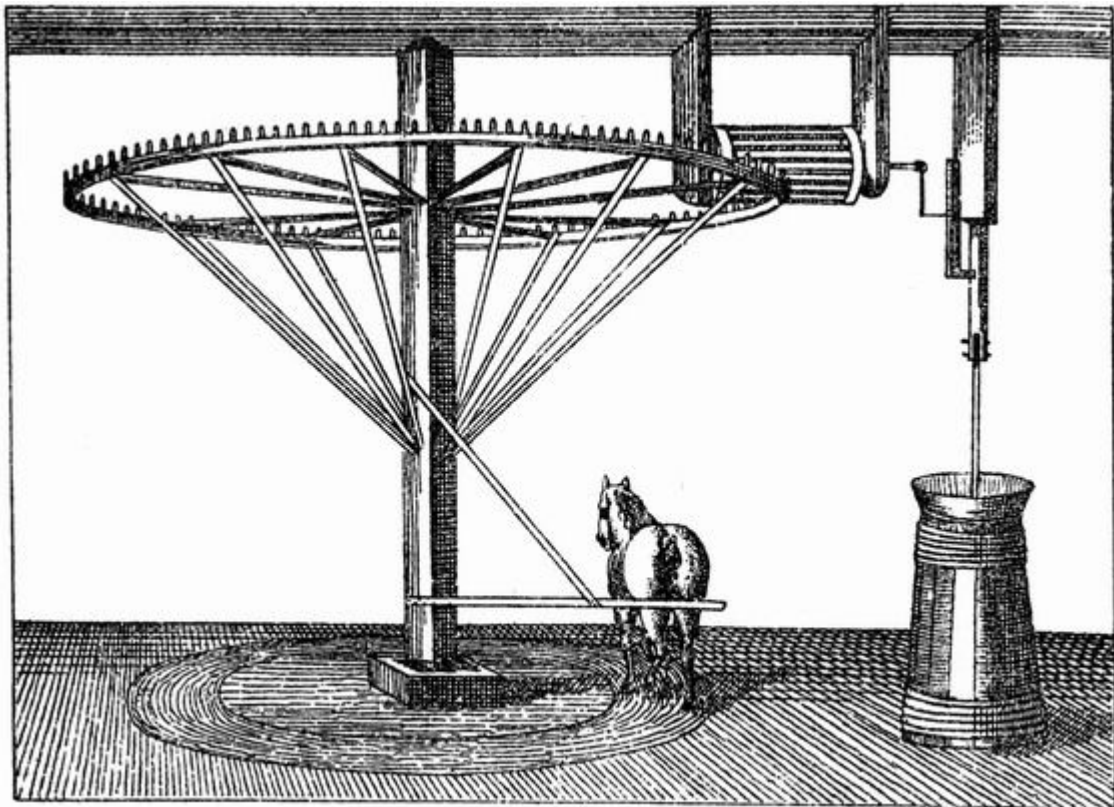
[010] Gemiddelde Leeuwarder boternotering per kg (archieff.N.Z.)

1850	-	f 0,76	1865	-	f 1,3
1855	-	„ 1,09	1870	-	„ 1,3
1860	-	„ 1,19	1875	-	„ 1,4

In het jaar 1876 werd de hoogste prijs genoteerd voordat de daling intrad, n.l. f 1,57. De prijzen van 1855 tot 1876 kunnen naar de geldswaarde van die tijd zeker als hoog aangemerkt worden, vooral wanneer men bedenkt hoe laag het inkomen der arbeidende klasse in die tijd was. Lonen van nauwelijks f 1,- per dag waren meer regel dan zeldzaamheid Q³.

Verschillende schrijvers wijzen erop dat deze gunstige toestand ook nadelen heeft gehad voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. De koop- en pacht prijzen van de grond waren in die jaren opgelopen tot boven de productiewaarde Dit demonstreerde zich het sterkst in de streken met de beste gronden.

Bovendien had de voortdurende stijging der prijzen van de producten in de laatste tientallen jaren een zekere slapheid onder de boeren veroorzaakt, waardoor geen voldoende aandacht besteed werd aan verbeteringen op economisch en technisch gebied.

Een der eerste vormen van mechanisatie van het karnen (Leerboek der Zuivelbereiding)

De „Commissiën van Landbouw”, die in het begin van de 19e eeuw op initiatief van de predikant-landbouwkundige *Jan Kops* van regeringswege ingesteld waren en die de organen van staatsbemoeienis met de landbouw vormden, hebben volgens *Dr. P. J. Bouman (Sneller)*⁴ uitstekend werk verricht. „Men kan (echter) niet zeggen”, zo vervolgt hij, „dat de boeren veel belangstelling voor het werk van de Commissies hebben getoond. Evenals in de voorafgaande eeuwen bleven de meeste landbouwers in de eerste helft van de 19e eeuw verstokte individualisten. Bovendien waren zij te onontwikkeld om het nut van samenwerking, bijvoorbeeld voor bedrijfseconomische doeleinden, in te zien”.

De landbouwmaatschappijen waren in die tijd (1840-1850) in opkomst, maar richtten zich meer op het algemeen landbouwbelang dan op het directe economische belang van de boer zelf. *Blink en Koenen* zeggen hiervan dat het meer de vrienden van de landbouw, meer de heren dan de boeren waren, die aan dit verenigingsleven deelnamen. Voorts zeggen zij: „Er werd een streven merkbaar om het landbouwbedrijf op meer wetenschappelijke leest te schoeien, maar de overgrote meerderheid der landbouwers was niet van voorlichting van de zijde van de heren gediend. Zij gevoelden geen behoefte om wijziging te brengen in hun bedrijf, dat grondvest was op de ondervinding van lange tijden. Ook in meer ontwikkelde kringen zag men de praktische boer het liefst met de mestwagen rijden; men moet van de boeren geen professoren willen maken”.

De Commissies van Landbouw werden in 1851 als staatsorganen opgeheven.

[011] De regering ging zich toen op het standpunt der onthouding stellen; men bemoeide zich niet meer met landbouwaangelegenheden en liet dit aan de maatschappijen van landbouw over.

Het onderwijs

Het onderwijs ten plattelande was onvoldoende. Een wettelijke verplichting voor het volgen van lager onderwijs was er niet en het schoolverzuim was groot. Volgens gegevens van het *Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.)* was het aantal kinderen dat lager onderwijs ontving in procenten van de 5- tot 14-jarigen in:

1850	-	55	1880	63
1860	-	61	1890	65
1870	-	65	1900	66

Opgemerkt zij hierbij dat dit landelijke cijfers zijn en aangenomen kan worden, dat het schoolbezoek op het platteland in het algemeen geringer was dan in de steden. Bovendien vermelden deze cijfers niet hoelang de leerlingen lager onderwijs ontvingen. In 1873 werd op het *Landhuishoudkundig Congres (L.H.C.)* te Delft uitvoerig gesproken over het schoolverzuim ten plattelande. „Tengevolge van armoede der ouders worden veel kinderen thuis gehouden, of (worden) te vroeg van school genomen voor het verrichten van veldarbeid", aldus het verslag. Volgens het C.B.S. konden van de in 1875 opgekomen militairen 12,3 % lezen noch schrijven. In Noord-Brabant en Drenthe waren deze cijfers het hoogst, in Noord-Holland het laagst.

Waar het met het lager onderwijs nog zo gesteld was, behoeft het niet te verwonderen, dat er van het landbouwonderwijs in die tijd niet veel terecht kwam. In de eerste helft van de 19e eeuw werd wel over de noodzakelijkheid van landbouwonderwijs gesproken, maar er kwam in de praktijk niet veel tot stand. In Groningen werd omstreeks 1840 met landbouwonderwijs begonnen. Aanvankelijk waren het vooral de predikanten van wie verwacht werd dat zij dit onderwijs zouden geven. Zij ontvingen daartoe aan de universiteiten een 2-jarige opleiding in de landhuishoudkunde (Q⁵). Er werd echter geen beloning voor dit onderwijs gegeven en aangezien deze toch al minimaal was, kwam er van het landbouwonderwijs niet veel terecht. De boer had trouwens meer behoefte aan praktische voorlichting in zijn bedrijf dan aan onderwijs in de landhuishoudkunde door theoretici. Overigens ging het om de vraag waar dit onderwijs thuis hoorde: bij het lager of het middelbaar onderwijs. Maar het ergste van alles was, dat men niet tijdig voor de nodige leerkrachten zorgde.

In 1869 wendde de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)* zich tot de Koning met het verzoek om de totstandkoming van een [012] hogere rijkslandbouwschoolⁱ) mogelijk te maken, teneinde over meer leerkrachten te kunnen beschikken voor de middelbare landbouwscholen, maar hier kwam voorlopig niets van.

Toen in 1874 te Wageningen een provinciale landbouwschool gesticht werd, zag de regering zich genoodzaakt enkele jongelieden naar Duitsland te sturen om zich te bekwamen als leraar in de landbouw. Zolang men deze niet had, kon er ook weinig komen van landbouwonderwijs aan de aanstaande boeren. Trouwens, wat kon men van dit landbouwonderwijs verwachten, zolang het lager onderwijs zoveel te wensen overliet? Op het L.H.C. in 1868 te Roermond

i In 1863 kwam een wet tot stand, waarbij de oprichting van een rijkslandbouwschool mogelijk werd, maar het duurde tot 1876 vóórdat deze werkelijkheid werd. Hiertoe heeft de bekende landbouwkundige en geoloog *W. C. H. Staring*, die de eerste secretaris van genoemde maatschappij was, in belangrijke mate bijgedragen

werd gezegd, „dat de boeren geen liefhebbers van lezen zijn, omdat zij niet goed kunnen lezen”.

Zelfgenoegzaamheid

Zo waren wij slecht toegerust toen op de goede jaren (1850-1877) de slechte volgden. Ook van deze goede jaren moet men zich geen overdreven voorstelling maken; althans zeker niet ten aanzien van de zandstreken van ons land. Het voorbeeld van *Dr. V. R. IJ. Croesen*⁶ volgend, maken wij onderscheid tussen „het aloude zuivelgebied” en de rest van het land. Onder het „aloude zuivelgebied” verstaat hij grote gedeelten van Friesland, NoordHolland, Zuid-Holland en het westelijk deel van Utrecht en Overijssel. Dit zijn vruchtbare weidegronden waar van oudsher boter en kaas gemaakt werd en waar, vooral in de periode waarover wij schrijven, heel andere economische omstandigheden heersten dan op de schrale zandgronden in het oosten en zuiden des lands. Groningen en Zeeland laten wij in dit verband - als zijnde grotendeels akkerbouwgebieden - buiten beschouwing.

Op de zandgronden leefde men heel sober en had men meer de „gesloten huishouding”. Veel van hetgeen voor levensonderhoud en bedrijf nodig was, leverde het bedrijf zelf op of verkreeg men door eigen producten (boter) te ruilen tegen winkelwaren. Men bemerkte daardoor minder van de wisselvallige omstandigheden daarbuiten.

In de „aloude zuivelgebieden”, waar de bodem rijker was aan voedende bestanddelen, maar veelal ook alleen geschikt voor weidebouw, was men dientengevolge eenzijdiger georiënteerd op de melkveehouderij. Behalve in de omgeving der grote steden produceerde men vrijwel uitsluitend boter en kaas, die, voorzover niet voor het binnenland bestemd, uitgevoerd moesten worden. Hierdoor kreeg men meer in directe zin met de omstandigheden op de exportmarkt te maken.

Waren deze lange tijd goed, zoals dit in het midden der 19e eeuw het geval was, dan kon dat in deze streken gemakkelijk tot een [013] zekere zelfgenoegzaamheid leiden, zoals in die tijd ook inderdaad wel het geval blijkt te zijn geweest.

Zo kwam op het L.H.C., dat in 1849 te Utrecht werd gehouden, een brief aan de orde van graaf *Van Lynden van Sandenburg*, waarin deze wees op de in Zwitserland bestaande „associatiën” tot het gemeenschappelijk maken van boter en kaas. De schrijver stelt voor om na te gaan in hoever dergelijke verenigingen met goed gevolg ook in sommige streken van ons vaderland gesticht zouden kunnen worden¹⁾.

In 1850 werd op het L.H.C. te Leiden hierover rapport uitgebracht met een volkomen negatief resultaat en het is vooral de motivering welke hierbij kenmerkend is. Men wijst erop dat met de associatiën de als „fruitières” in Zwitserland bekend staande samenwerking van landlieden bedoeld worden. „Deze landlieden”, aldus het rapport, „leven op grote afstanden van de steden en hebben dan een gemeenschappelijke melkerij voor de bewerking van hun zuivel. Voor Nederland acht men dit systeem niet geschikt, omdat hier in de eigenlijke veehoudersprovincies aanzienlijke boerderijen zijn, wier melk goede aftrek vindt, terwijl de boter voor binnen- en buitenlands gebruik wordt aangewend. Bij de gegoedheid van onze landelijke stand ontbreken zelden de kapitalen om bij zijn zuivelbereiding nieuwe werktuigen of verbeteringen te doen toepassen.

i Volgens *Blink* werd in 1815 in Zwitserland reeds met deze verenigingen begonnen.

Bovendien volgt uit dit eigen bestaan van onze veehouder, dat hij een afkeer heeft van vereniging en het denkbeeld van associatiën in zijn bedrijf hem ten enen male vreemd moet zijn. Men is dan ook van oordeel, dat het ondoelmatig, ja volkomen onpraktisch is, pogingen aan te wenden om tot dergelijke verenigingen te komen. Ook in de minder bewoonde heidestrecken, waar men kleinere boeren en dagloners aantreft die vaak slechts maar één of meer stuks vee hebben, wijst men het denkbeeld der associatiën af, omdat zich ook hier de afkerigheid van dergelijke verenigingen voordoet". Ook het ver van elkaar verwijderd wonen der boeren acht men een bezwaar, terwijl de samenwerking ook niet in overeenstemming met onze volkszedes wordt geacht.

Uit een en ander blijkt hoe vreemd men toen nog stond tegenover de gedachte van samenwerking om tot betere economische omstandigheden te komen en ongetwijfeld hebben hierbij de welvaart en de eerder genoemde zelfgenoegzaamheid een remmende invloed gehad.

Slechte kwaliteit en knoeierijen

In alle geschriften over de melkveehouderij en de zuivelbereiding in die tijd treft men dezelfde klachten aan. De prijzen blijven blijkbaar nog goed, maar er dreigt gevaar. Er wordt niet voldoende op de kwaliteit gelet en er [014] wordt gemanipuleerd met de boter. In Groningen klaagt men dat er Drentse en Munsterse boter naar Groningen wordt gebracht en in Friesland klaagt men over Groninger en andere boter, welke in Friese vaten wordt verpakt. De aloude roem van de Friese boter dreigt hiermede verloren te gaan. In 1863 komen deze klachten op het te Leeuwarden gehouden L.H.C. duidelijk tot uiting.

In oktober 1862 werden 260 vaten boter uit Engeland als onverkoopbaar terug ontvangen. De boter was er in juli in consignatie heengezonden. Aan deze consignatiehandel werd door steeds meer handelaren deelgenomen en het aantal klachten over ontoelaatbare handelingen met de boter zowel als met de verpakking werd steeds groter. De handelaren verweten de boeren dat zij geen goed produkt maakten en de boeren verweten de handelaren dat zij hun produkt verknoeiden. Op velerlei wijze zag men kans de boter met water en andere produkten te vermengen. Het was vooral *J. Rinkes-Borger* die daarover voor en na een hartig woordje sprak. Hij maakte melding van vermenging met slechte buitenlandse boter en vervalsingen met glucose, witte stroop e.d. kwamen veelvuldig voor.

De vervalsing werd echter veel eenvoudiger en zou pas goed op gang komen toen in de zeventiger jaren de margarine-industrie in Nederland tot ontwikkeling kwam. Deze dankt haar ontstaan aan een uitvinding van de Franse scheikundige *Mège Mouriès*, die in 1869 van zijn regering de opdracht kreeg om ter voorziening in de vetbehoefte der arme bevolking en van leger en vloot een kunstmatig en smeerbaar vet samen te stellen dat goedkoper zou zijn dan boter. Uit rundvet - wij ontleen een en ander aan *Dr. Ir. W. H. C. Knapp Q⁷* - werd het vloeibare gedeelte afgescheiden en hieruit werd, na emulgering in water, een goed smeerbaar produkt verkregen, dat spoedig zijn weg naar de consument vond. Reeds toen het rundvet nog het hoofdbestanddeel van het nieuwe produkt was, bleek het al een geduchte concurrent voor de boter te zijn, daar men deze grondstof tegen zeer lage prijs uit Amerika kon importeren. Later, toen het gelukte olie te harden, bleek men het rundvet door schier elk ander vet (walvistraan, cocos e.d.) te kunnen vervangen, waardoor de concurrentiemogelijkheden nog aanmerkelijk groter werden.

Boterhandelaren in het zuiden des lands, die van heinde en ver (tot in Oostenrijk) op de botermarkten en bij de boeren boter kochten, breidden hun afzetgebied - vooral in de industriesteden van Engeland - steeds uit en hadden behoefte aan meer boter Q⁸). Zij zagen een goede toekomst in het nieuwe produkt en zo ontstond vrij spoedig een Nederlandse margarine-industrie, die in 1880 reeds meer dan 70 fabrieken telde. Het produkt was goedkoop en voldeed aan de behoefte der arme bevolking. Zodoende was het een aanvullend artikel voor de boter.

Veel margarine ging in die tijd als boter de grens over, waarbij niet onvermeld mag blijven dat de Nederlandse uitvoerstatistiek tot 1891 geen onderscheid tussen deze beide produkten maakte. Het behoeft niet te verwonderen dat de boter op deze wijze een zware [015] concurrent aan de margarine kreeg. Nu is een gezonde concurrentie geenszins te laken, maar in de strijd tussen boter en margarine speelden elementen een rol, die voor de boter funest waren.

In de eerste plaats was dit de vermenging van boter met margarine, welke in die tijd veelvuldig voorkwam. Menige boterhandelaar kon de verleiding niet weerstaan om de gekochte boter met margarine te vermengen en dit produkt als echte boter aan de man te brengen. Dit vooral heeft de naam der Nederlandse boter in binnen- en buitenland ernstige schade berokkend. Op het in 1886 te Leeuwarden gehouden L.H.C. werd uitvoerig over deze kwestie gedebatteerd aan de hand van gegevens der in 1885 opgerichte „*Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*”. De mededelingen, die *Rinkes-Borger* bij deze gelegenheid over voorkomende knoeierijen deed, waren ontstellend.

In de tweede plaats is de margarine steeds zo'n hevige concurrent van de boter geweest, omdat de regering van het begin af heeft toegestaan dat dit produkt in dezelfde kleur en een overeenkomstige verpakking als boter bij de consument kwam. Hierdoor werd deze volkomen misleid en gezien het prijsverschil moest dit wel prijsdrukkend op de boter werken.

Men gebruikte de namen kunstboter en margarine door elkaar en sommige margarinefabrieken deden daaraan mee. In 1883 exposeerden margarinefabrikanten hun produkt op een tentoonstelling in België onder de naam „Beurre de Hollande, qualité supérieure”. Het gevolg hiervan was dat margarine in sommige plaatsen in België lange tijd „beurre hollandais” is genoemdⁱ).

In de eerder genoemde vergadering te Leeuwarden werd een motie aangenomen waarin de regering verzocht werd de bestrijding van de knoeierijen in de boterhandel bij speciale wet te regelen. Waarschijnlijk was dit de eerste stap in de richting van een boterwet, waarop wij later terugkomen.

Ook bij de kaasbereiding deden zich verschijnselen voor, welke de aloude roem van het Nederlandse produkt afbreuk deden.

Croesen wijst er op dat de hoedanigheid van de kaas in het begin en het midden der negentiende eeuw menigmaal minder goed was door het optreden van allerlei gebreken, hetgeen voldoende blijkt uit het aantal prijsvragen, dat in verband daarmee uitgeschreven werd en de verhandelingen, die daarover het licht zagen. Hij is van oordeel dat het te lang vasthouden aan verouderde produktiemethoden op de boerderij in de tweede helft der negentiende eeuw de hoofdoorzaak is van de slechte gang van zaken in de latere [016] jaren. In de negentiger jaren kwamen zelfs klachten voor over kaas bereid met margarine.

i Ook in andere landen tierde de botervervalsing trouwens welig. Volgens het *Nederlandsch Landbouwwerkblad van 1893* werd de boter in de Parijse Hallen soms onder de ogen van de toeziende ambtenaren met wel 40 tot 70 % margarine vervalst. In Engeland had eveneens botervervalsing op grote schaal plaats. In kelders en achterhuizen van kleinhandelaren in boter stond een zgn. „butter-blender” voor de menging van margarine.

In 1895 werd in het Engelse Lagerhuis geklaagd over de invoer van kaas, bereid uit ondermelk en olie. Deze zou uit Duitsland, Amerika en *Nederland* zijn ingevoerd.

moesten worden voor de achteruitgang. Hij betreurt het

Dr. Ir. P. N. Boekel Q⁹) zegt dat het bij de boter vooral de handel was, die minder oirbare handelingen toe- paste, maar bij de kaas en met name bij de Edammer kaas waren het de producenten die verantwoordelijk gesteld

dat de regering zich lange tijd van elke bemoeiing op landbouwgebied meende te moeten ont- houden. De oude en zo nuttige verbodsbepalingen tegen de bereiding van kaas uit afgeroomde melk, zonder kenteken, waaraan de handel en de consument zulks duidelijk konden zien, wa- ren reeds lang ter ziele. Het gevolg was dat het afromen speciaal in Noord-Holland hand over hand toenam. Reeds omstreeks 1880 behoorde in deze provincie het bereiden van kaas uit vol- le melk grotendeels tot het verleden.

Landbouwcrisis

In 1877 begonnen zich bovendien in ons land de eerste verschijnselen voor te doen die de in- leiding vormden tot de bekende landbouwcrisis, die van 1878 tot 1896 ons land teisterde.

Prof. Ir. S. Koenen Q¹⁰) schrijft de oorzaken van deze crisis zo niet direct, dan toch indirect toe aan de aanwending van stoom als drijfkracht, welke [017] algemeen na 1840 plaats vond. Hierdoor kwam er een zo totale omkeer op het gebied van verkeer en industrie tot stand, dat daardoor grote verschuivingen in de markttoestanden moesten plaats vinden.

Vooraf in Amerika, Argentinië en Rusland, waar nog grote gebieden maagdelijke grond braak lagen, maakte de aanleg van spoorwegen in het binnenland graanbouw en veeteelt in zodanige mate en tegen zo lage prijzen mogelijk, dat de produkten hiervan, in Europa ter markt ge- bracht, een geweldige ontwrichting ten gevolge hadden. De spoorwegmaatschappijen, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, speelden tevens een rol als ontginningsmaatschappijen in die zin, dat zij grote oppervlakten land van de staat in eigendom verkregen en deze de land- verhuizers uit de „oude wereld" tegen zeer lage prijzen aanboden om hun spoorlijnen met de te vervoeren produkten rendabel te maken.

J. Rinkes Borger (1845 - 1915)

Er was vruchtbare grond in overvloed en men trok steeds verder, zodat er lang gelegenheid bleef om tegen de laagste prijzen te produceren. Zo bleef de moordende concurrentie op de Europese markten aanhouden en veroorzaakte daar de ontwrichting, die tot bovengenoemde crisis leidde. Op de graanmarkten kwam deze het sterkst tot uiting. De prijzen van het graan daalden van 1870 tot 1895 tot minder dan de helft. Op de Groninger beurs besomde de tarwe van 1871 tot 1880 gemiddeld *f* 10,98 per hl. Van 1893 tot 1895 was dit *f* 4,50. Voor de rogge bedroegen deze cijfers resp. *f* 8,11 en *f* 3,50; voor de gerst *f* 6,76 en *f* 3,30 en voor de haver *f* 4,55 en *f* 2,50. Voor de veehouderij was dit een gunstige omstandigheid, maar het is de vraag of daar voldoende van geprofiteerd werd.

Croesen zegt hiervan: „Door de nood gedwongen werden toen de veehouderij en zuivelbereiding in heel veel delen van Europa in de plaats van akkerbouw ter hand genomen. Hierdoor vermeerderde de concurrentie, ook op het gebied van de zuivelbereiding. Ditzelfde geschiedde doordat de veehouderij en zuivelbereiding zich in de nieuwe wereld in een snel tempo begonnen te ontwikkelen en daarbij deed zich voor ons land het minder gunstige verschijnsel voor, dat vele van de nieuwe zuivelbereidinggebieden met een produkt kwamen dat door de meerdere uniformiteit beter beantwoordde aan de behoefte van de afnemers”.

Vooraf in de zandstreken ging het nog zeer primitief toe. In het algemeen werd hier dan ook zeer slechte boter gemaakt. Deze boter van velerlei aard en kleur werd via winkeliers opgekocht door handelaren, die de kleine partijtjes bijvoegden en opnieuw „bewerkten”, hetgeen in de regel bestond uit het inkneden van water en zout, om van erger niet te spreken (zie blz. 14). Het behoeft niet te verwonderen dat dit produkt het niet met de buitenlandse concurrentie kon opnemen en onze naam niet kon hoog houden.

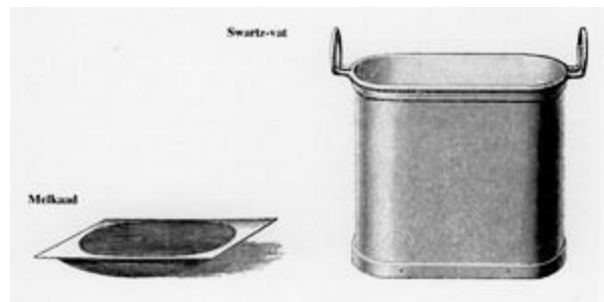
Pogingen tot verbetering

De moeilijke omstandigheden waarin de boerenbevolking tengevolge van [018] een en ander kwam te verkeren, werden in vele vergaderingen, waar men zich aan de belangen van de landbouw wijdde, besproken, maar tot een oplossing kwam men vooralsnog niet.

Vermeldenswaard zijn de conclusies waartoe het L.H.C. in 1874 te Zierikzee kwam, waar *Mr. A. Kerdijk* een inleiding hield over het nut van coöperatie voor de land- en tuinbouw, nl.:

„De coöperatie kan in haar verschillende vormen zowel den landarbeider als den kleinen zelfstandigen landbouwer tot nut strekken en verdient op grond van algemeen belang aanbeveling. Het is wenselijk, dat er eene wet tot stand kome tot regeling van den rechtstoestand der coöperatieve vereenigingen.

Het is wenselijk dat, omtrent de beginselen, het nut en het doel der coöperatieve vereenigingen, door dag- en weekbladen, tijdschriften en vooral door voordrach:en meer juiste begrippen meer algemeen verspreid worden”.

Kennelijk was de inleiding afgestemd op de verbruikscoöperatie maar *Kerdijk* lichtte nog nader toe, dat de coöperatie op productief gebied de ondergeschikte boer langzamerhand opleidt tot zelfstandige arbeid.

In de eerstvolgende congressen kwam de coöperatie echter niet meer ter sprake. Men zag deze blijkbaar nog niet als een hulpmiddel om tot verbetering te komen.

De klachten over de moeilijkheden met de boter werden echter steeds luider. Op het in 1878 te Assen gehouden L.H.C. werd weer ernstig geklaagd over de slechte kwaliteit en het verknoeien der boter. *Rinkes-Borger* beval het stichten van boter- en kaasfabrieken sterk aan, maar men betwijfelde of dit wel praktisch uitvoerbaar was. Gevreesd werd dat dit belemmerend zou werken op de geest van vrijheid en men beval het bevorderen van leerscholen voor zuivelbereiding voor de boeren en boerinnen aan. Enkele maatschappijen van landbouw deden een poging in die richting, maar met weinig resultaat.

In andere landen werden al eerder ernstige pogingen gedaan om op andere wijze tot verbetering der productie te komen. In 1863 voerde *Gustaaf Swartz* te Hofgaarden (Zweden) de afkoeling met ijs bij de melkverwerking in (het zgn. Swartz-systeem), waardoor men tot betere temperaturen bij het karnen kon komen. Volgens *Blink* werd de fabriekmatige kaasbereiding in Amerika al in 1841 toegepast en in 1861 werd in de U.S.A. de eerste boterfabriek opgericht. De fabriekmatige kaasbereiding vond er vlugger ingang dan die van de boterbereiding. Wij lezen dan ook al vrij spoedig van Amerikaanse kaas die de prijzen op de Europese markten beïnvloedt.

In ons land zag men aanvankelijk de oplossing der moeilijkheden meer in technische verbetering der productie op de boerderij. Dit blijkt vooral uit besprekingen in de vergaderingen van de verschillende landbouwmaatschappijen [019]. In de *Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (F.M.v.L.)* kwam dit onderwerp herhaaldelijk ter sprake. Een studie van *C. Petersen, C. Boysen* en *Dr. Wilh. Fleischmann*, vertaald door *Dr. W. A. Gratama*, over de ontwikkeling der zuivelbereiding in Denemarken en Zweden, trok sterk de aandacht en mede naar aanleiding daarvan werd in 1878 uit Friesland een commissie naar deze landen afgevaardigd om met eigen ogen te zien wat daar aan de hand was. Het rapport van deze commissie, waarop wij later terugkomen, was echter weinig overtuigend.

Intussen bleven de moeilijkheden bestaan en de crisis in de landbouw steeg naar haar hoogtepunt door de steeds sterker dalende prijzen. Van welke omvang deze daling was, moge blijken uit de volgende cijfers, die wij ontleenen aan het *Landbouwverslag van 1886*. De waarde van de oogst daalde van 1881 tot 1886 van f 210.398.000,- tot f 144.682.000,-, die van de veestapel van 1883 tot 1886 met f 67.989.000,-.

Internationale landbouwtentoonstelling en staatslandbouwcommissie

Om een vergelijking te maken tussen de toestand in de landbouw in Nederland en die in de omringende landen werd op initiatief van *Mr. C. J. Sickesz* te De Cloese, kamerlid en voorzitter van de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw, in 1884 te Amsterdam een grote internationale landbouwtentoonstelling gehouden. Zijn opzet slaagde volkomen; uit de inzendingen bleek een grote achterstand bij onze landbouw in vergelijking met die in andere landen. Zowel op het gebied van het boerenbedrijf als op dat van voorlichting en onderwijs kwam ons land ver achteraan.

Mr. C. J. Sickesz (1839-1904)
(werd in 1898 de eerste
Directeur-Generaal van de Landbouw)

Volksvertegenwoordiging zowel als regering waren hierdoor de ogen geopend, maar men wist daarmee nog niet hoe de feitelijke toestand was en hoe men het moest aanpakken om daarin verbetering te brengen. Dit leidde ertoe dat bij Koninklijk Besluit van 18 september 1886 onder voorzitterschap van *Mr. Sickesz* een staatslandbouwcommissie werd ingesteld, die tot taak kreeg: een onderzoek in te stellen naar de toestand van de landbouw;

adviezen uit te brengen omtrent hetgeen de commissie, in verband met de uitkomsten van haar onderzoek, nodig zou achten dat van regeringswege in het belang van landbouw en landbouwende standen gedaan zou kunnen worden.

De commissie heeft haar taak zeer ruim opgevat. In niet minder dan 95 zgn. type-gemeenten ⁱ⁾ werd een onderzoek ingesteld door vanwege de commissie aangewezen deskundigen, die aan de hand van een uniform opgestelde vragenlijst een verslag opstelden. Deze verslagen waren mede het [020]resultaat van door landbouwers in de betrokken gemeenten beantwoorde vragen. De meest voorkomende bezwaren en opmerkingen, welke in de gemeentelijke rapporten tot uiting komen, kunnen als volgt worden samengevat.

De ontwikkeling der landbouwers wordt in het algemeen onvoldoende geacht, verplicht elementair onderwijs en landbouwonderwijs acht men wenselijk.

Er wordt geklaagd over te hoge en onrechtvaardige belastingen, waarbij vooral genoemd worden de accijns op zout en op vlees en de mutatierechten ⁱⁱ⁾, die het sterkst op kleine bedrijven drukken, evenals de dubbele belasting op bebouwde eigendommen. De vrijstelling van belasting op eigendommen in portefeuille (effecten) wordt onbillijk geacht. De pachttermijnen zijn in het algemeen te kort, waardoor rooibouw ontstaat.

De toestand van de landbouw is in de laatste tien jaar (1880-1889) sterk achteruitgegaan. De koop- en pachtprizen van de grond hebben geen gelijke tred gehouden met de prijsverlagingen der produkten, welke in die jaren zijn ingetreden. Hierdoor zitten veel boeren op te hoge lasten. De hypothecaire schulden zijn in de genoemde periode met ruim 18 % toegenomen, terwijl de geldrente (4½ à 5½ %) in het algemeen te hoog wordt geacht.

In vele streken wordt de verhouding akkerbouw-veehouderij onjuist [021] beoordeeld, waardoor er te weinig stalmest aanwezig is om de bodem voldoende vruchtbaar te houden, terwijl onder de boeren onvoldoende belangstelling is voor nieuwe methoden van bereiding (zuivel) en bemesting.

Het ontbreekt de boeren aan boekhoudkundige kennis, waardoor zij niet in staat zijn de toestand van hun bedrijf voldoende te overzien. Ook is er gebrek aan onderlinge samenwerking; deze wordt in bepaalde gevallen tegengewerkt door de handel in zuivelprodukten en veevoeder, terwijl men soms bezwaar heeft tegen de levering van melk aan boterfabrieken, omdat men dan geen onder- en karnemelk ter beschikking krijgt ⁱⁱⁱ⁾.

In verband met het gebrek aan geld onder de boeren worden vaak veevoeder en huishoudelijke artikelen - ook wel vee - op krediet van de handel gekocht. Deze koopt dan later de produkten en het vee terug, maar hierdoor wordt als regel tegen te hoge prijs ingekocht en te goedkoop verkocht. Ook de markten voor boter en kaas hebben in deze ongewenste toestand niet altijd verbetering gebracht. Dit was alleen het geval wanneer die markten groot genoeg waren om vreemde kopers aan te trekken.

In vele rapporten der type-gemeenten wordt coöperatie aanbevolen als middel om in de slechte toestand, waarin de boeren verkeren, verbetering te brengen.

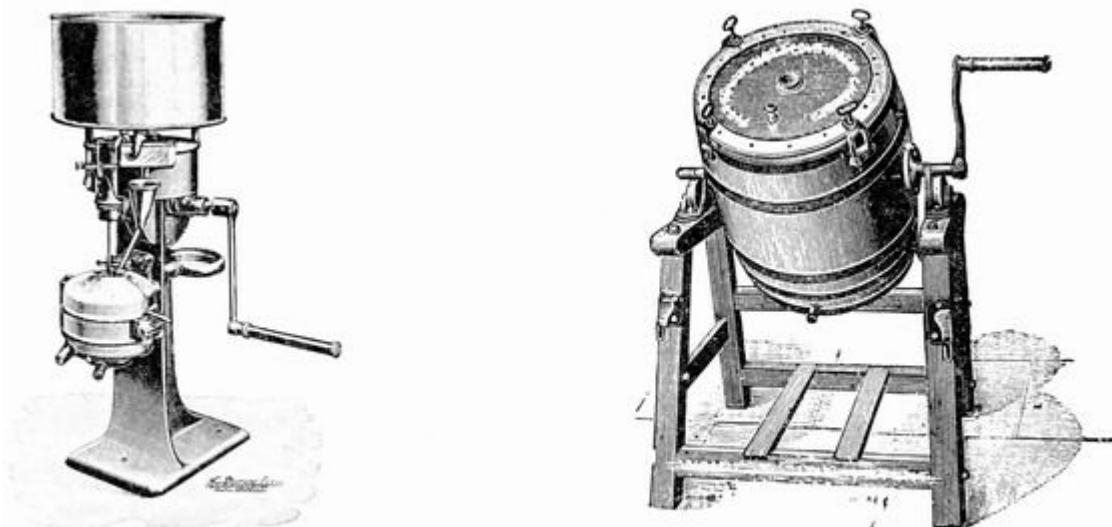
i) Onder type gemeenten verstaat de commissie gemeenten welke in de betreffende streek een groep gemeenten vertegenwoordigt, die een gelijk beeld der landbouwtoestanden vertoont.

ii) Deze gingen vooraf aan de heffing van registratierecht bij overdracht van onroerende goederen.

iii) Waarschijnlijk zijn hier margarinefabrieken - toen nog kunstboterfabrieken genoemd - en andere bedrijven bedoeld, die geen nevenproducten teruggaven.

In het verslag der commissie zelf, dat in 1890 werd uitgebracht, lezen wij o.m. dat de uitbreiding van de zuivelbereiding en de veeteelt, die bij de lagere productiviteit van de akkerbouw beproefd is, op zichzelf een vooruitgang was. Deze vond echter niet alleen haar grenzen in de aard van de bodem, maar ook in de lagere prijzen van het vee en het zuivel, die weldra de daling der graanprijzen begonnen te volgen. Ook hier deed zich, behalve de invloed van de algemeen slechte maatschappelijke toestand, vooral de meer uitgebreide concurrentie gevoelen, nog verergerd door het feit, dat de grenzen van verschillende onzer exportlanden voor de invoer van ons vee werden gesloten. Onze zuivelproducten werden op vreemde markten en in onze overzeese gebiedsdelen door vreemde concurrenten overvleugeld en wij moesten toezien dat anderen ons voorgingen op een terrein, waar wij zo lang bij de eersten hadden behoord.

Onder het hoofd „Zuivelbereiding" constateert de commissie dat er bij het schrijven van haar rapport al enige verbetering in de kwaliteit der produkten en in de wijze van afzet te constateren was.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

[022] „In den laatsten tijd" - zo zegt zij -, „zijn op tal van plaatsen zuivelfabrieken opgericht, die over het algemeen uitmuntend voldoen en een belangrijke stijging van de prijzen ten gevolge hadden. Of zij onbepert aanbeveling verdienen, wordt betwijfeld, omdat nog niet schijnt vast te staan, dat de invloed op het gehele bedrijf gunstig zal zijn. Ook is de mening uitgesproken dat voor hen, die anders inferieure of middelmatige kwaliteit zuivel bereiden, veel voordeel is gelegen in coöperatieve zuivelfabricage, doch dat zij, die de beste kwaliteiten produceren, nog altijd meer voordeel zullen vinden, indien zij op eigen hand blijven voortgaan".

Niet zonder bitterheid constateert de commissie dat in Nederland de landbouw zich nog minder dan elders heeft mogen verheugen in de algemene belangstelling. „De landbouw", zegt zij, „is bij de verdeling van de staatsbemoeying steeds het stiefkind geweest. Bijna zonder uitzondering treden de belangen van nijverheid en vooral van de handel op de voorgrond en betaalt de landbouw het gelag. Bij de uitvoering van grote werken, bij het graven van kanalen, bij het verbeteren van grote rivieren, bij het vaststellen van tarieven en dienstregelingen van spoorwegen, bij het verlenen van vrijdom van accijnzen, bij het onderwijs en het kredietwezen - overal zijn het uitsluitend de eisen van nijverheid en handel, waarmede rekening wordt gehouden".

Zij vestigt er verder de aandacht op dat noch voor het landbouwonderwijs, noch voor de proefstations en proefvelden, noch voor de veredeling van paarden en veerassen, noch voor de organisatie der landbouwbelangen of ondersteuning van de velerlei pogingen die de landbouwers in het werk stellen om nieuwe wegen in te slaan, van staatswege ook in de verte gedaan is wat in vergelijking zou kunnen staan met hetgeen in andere landen tot stand gebracht is.

Zij wijst voorts op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting. Coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen behoort tot de uitzonderingen. Ze noemt enkele gevallen op waarbij verenigingen met dit doel zijn opgericht, doch van enige invloed van betekenis, die door onderlinge samenwerking op de toestand van de landbouw zou worden uitgeoefend, is geen sprake.

In de door haar aangegeven „middelen tot herstel" zegt de commissie dat veel zal afhangen van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de bekwaamheid van hen, die door hun maatschappelijke positie geroepen zijn om voor te lichten, te ondersteunen en te leiden. In het algemeen mag niet op staatshulp worden gesteund, maar in ieder bijzonder geval moet worden onderzocht of de staatsbemoeiing de gewenste werking zal uitoefenen, niet om zelf te scheppen of tot leven te wekken, maar om datgene te beveiligen wat het particulier initiatief wrocht en in het leven te houden wat toont levensvatbaar te zijn. De regeringszorg zal gericht moeten zijn op verspreiding van meer kennis, grondige verbetering van verschillende communicatiemiddelen, bevordering van een beter kredietwezen en organisatie van de vertegenwoordiging der landbouwbelangen en zo mogelijk op het behoud en de bevestiging van de eigen geërfde boerenstand.

De aanwijzingen en adviezen der commissie hebben de veranderde [023] houding, die van regeringswege daarna ten aanzien van de landbouw is aangenomen, bewerkstelligd. Door haar publicaties werd in het algemeen de aandacht gevestigd op de vele misstanden, welke ten aanzien van de landbouw en de boerenbevolking in die tijd bestonden. Deze bevolking zelf werd - waarschijnlijk mede daardoor - uit haar verslagenheid en lusteloze houding gewekt en de aanmoediging der regering werkte tot haar zelfwerkzaamheid mede.

De commissie volgde het systeem om, zodra zij een onderwerp behandeld had en daaromtrent een advies was opgesteld, dit ter kennis van de regering te brengen. Zodoende mocht zij bij het uitbrengen van haar eindrapport in 1890 constateren dat haar arbeid omtrent een zestal belangrijke vraagstukken reeds vruchten had gedragen. Het eerste daarvan was de *Wet van 23 juni 1889 betreffende maatregelen tegen knoeierijen in den boterhandel*, uitgevaardigd naar aanleiding van haar advies van 23 april 1887.

De commissie constateert in dit advies dat de vermindering van de reputatie der Nederlandse boter en de lage prijzen die deze boter, niet alleen in vergelijking met vroeger, maar ook in vergelijking met de produkten van andere landen, kon bedingen, voor een groot deel moet worden toegeschreven aan de knoeierijen, welke in de boterhandel worden bedreven. In een aantekening bij dit advies wordt vermeld, dat de prijzen van boter op de markt te Londen op 26 maart 1886 per cwt (50,8 kg) waren voor Normandische boter 130 sh., Italiaanse 120 sh., Ierse 114 sh., Amerikaanse 112 sh. en Friese 90 sh.¹⁾.

Denemarken was ons voor

Een onzer belangrijkste concurrenten op de Engelse markt was Denemarken. Men was hier, evenals bij ons, maar in nog ernstiger mate, getroffen door de zware concurrentie der nieuwe

i 1 shilling was toen ± 60 ct.

graanproducerende landen. Tot 1870 was Denemarken hoofdzakelijk een graanproducerend land. De consequentie der veranderde omstandigheden heeft men er volledig en vrij snel aanvaard door uitbreiding van de veehouderij. Aanvankelijk ging men in belangrijke mate over op vetweiderij, echter al spoedig gevolgd door het houden van melkvee. De graanteelt nam weliswaar af, maar toch niet in die mate als de toename van de melkveehouderij zou doen verwachten. Veel graan en andere akkerbouwproducten werden als veevoeder gebruikt, terwijl ook het in cultuur brengen van voorheen onvruchtbare grond en een betere bewerking de akkerbouw op peil hielden.

Door de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk omstreeks het midden der vorige eeuw verloor Denemarken een belangrijk deel van zijn handelsrelaties in Duitsland en was het gedwongen zijn export van landbouwproducten meer op Engeland te richten, hetgeen mogelijk werd door de betere middelen van [024] vervoer en de grote behoefte die er in die tijd in Engeland vooral aan boter, vlees en eieren bestond.

In Denemarken heeft men spoedig begrepen dat de steeds sterker wordende industrialisering in de omliggende landen een grote behoefte aan veredelde landbouwproducten zou scheppen en men kan zeggen dat er in 1880, toen hier het eind van de landbouwcrisis nog lang niet in zicht was, reeds een nieuwe ontwikkelingsperiode op landbouwgebied was aangebroken. In ongeveer 15 jaar (1865-1879) was het exportoverschot van boter bijna verdrievoudigd (zie ook het staatje op blz. [43]), dat van eieren aanmerkelijk gedaald, maar het exportoverschot van rundvee was verdubbeld en dat van varkens en schapen vervijfvoudigd. De uitvoer van graan was in diezelfde tijd tot ongeveer de helft teruggelopen, maar de waarde van de landbouwexport was met 50 % gestegen ⁱ).

In ons land had de curve van de landbouwexport in diezelfde tijd een heel ander verloop. Onze boterexport verdubbelde weliswaar, maar men vergete hierbij niet dat boter en margarine in die tijd (tot 1891) bij de uitvoer onder één noemer werden gebracht. De kaasuitvoer nam van 1865 tot 1880 van ruim 32 mln. tot ruim 28 mln. kg af. Het exportoverschot van eieren veranderde in een importsurplus en dat van vlees en slachtvee steeg aanvankelijk, doch in 1879 was er ook van vlees en spek een importsurplus.

Het waren vooral de grote landgoederen, die men in Denemarken aantrof, waar zich de omzetting in veredelde landbouwproducten voltrok. De *Koninklijke Deense Landbouwmaatschappij (K.D.L.M.)* benoemde reeds in 1860 een zuivelconsulent. Dit was de later zo bekende *Dr. Segelcke* en ook de docenten *Fjord* en *Storch* hebben veel in het belang van de Deense zuivelbereiding gedaan. Dit neemt niet weg dat ook Denemarken de gevolgen van de Europese landbouwcrisis in de tachtiger jaren nog wel te dragen kreeg. Aanvankelijk koesterden vele Deense boeren nog de hoop dat export van graan naast die van veeteeltproducten mogelijk zou blijven, maar in 1883, aldus het betreffende F.A.O.-rapport, was deze droom voorbij en van 1883 tot 1889 aanvaardde men de consequentie dat men van graanexporterend, graanimporterend land was geworden. Dit werd bevorderd door de totstandkoming der coöperatieve melkverwerking (1882), waardoor ook de kleine boeren aan het moderne productieproces konden deelnemen.

Daar dit vrijwel uitsluitend boterbereiding betrof, kwamen er grote hoeveelheden ondermelk beschikbaar, waardoor de varkensmesterij (bacon) en de veehouderij sterk toenamen.

i Deze en andere gegevens omtrent de Deense landbouw zijn ontleend aan: Agricultural Development and Rural Reform in Denmark - F.A.O.-Rome, 1958.

Men kan zich afvragen wat de oorzaak van het verschil in ontwikkeling in die jaren met Nederland was. Een afdoend antwoord is hierop niet te geven. Enige aanwijzing ligt in de reeds genoemde maatregelen van de [025] K.D.L.M. Maar ook menen wij dat in ander opzicht enige aanwijzing ligt in de snellere hervorming en aanpassing in Denemarken in vergelijking met de gang van zaken in ons land. *L.J. van Hoorn Q¹¹*) zegt dat de Deense boer zich snel reukenschap heeft gegeven van de gewijzigde omstandigheden, wellicht ook dank zij de goede statistieken, welke voorhanden waren. Er werd al spoedig een beter en groter gebruik van krachtvoer en kunstmest gemaakt en het kleingrondbezit werd bevorderd door een wettelijke kredietregeling, die in 1880 tot stand kwam.

Bij dit alles dient niet vergeten te worden dat vanaf het begin der 19e eeuw het onderwijs in Denemarken beter geregeld was dan bij ons. In 1814 kwam een wettelijke regeling van het lager onderwijs voor kinderen van 6 tot 14 jaar tot stand. Waar de bevolking schaars was, werd op verschillende boerderijen les gegeven. Reeds in 1810 werd de eerste plaatselijke landbouwvereniging opgericht. Het waren vooral de notabelen en de geestelijkheid, die eraan deelnamen; de boeren waren nog ver in de minderheid, maar er werd veel gedaan om tot een democratisering en ontwikkeling van het platteland te komen. Dit had een politieke achtergrond, evenals de volkshogescholen, die omstreeks 1850 door pastor *Grundvig* gesticht werden; het een zowel als het ander heeft veel tot een betere ontwikkeling van de plattelandsbevolking bijgedragen.

In dezelfde tijd kwam het algemeen landbouwonderwijs tot stand. Vele boerenzoons en boerendochters (van 14 tot 22 jaar) bezochten de volkshogescholen, waardoor zij een bredere kijk op het leven, ook in economische zin, kregen. Veranderingen en verbeteringen in het bedrijf werden hierdoor gemakkelijker aanvaard en begrepen en men had het voordeel dat men, althans wat de zuivelbereiding betreft, niet vastzat aan traditionele bereidingswijzen en gewoonten, welke bij ons een vlugge modernisering ongetwijfeld in de weg hebben gestaan.

Daar komt nog bij dat men in Denemarken lang niet in die mate met knoeierijen in de boterhandel te maken heeft gehad als bij ons. Ons land ligt meer in de route der grote handelswegen van West-Europa en aangezien de boterexporthandel bij ons een oude traditie had en een deel hiervan zich in de zeventiger jaren ook met de productie van en de handel in margarine ging bezighouden, was hier de gelegenheid aanwezig voor knoeierijen op grote schaal, hetgeen een snelle verbetering op zuivelgebied ongetwijfeld in de weg heeft gestaan.

Bovendien heeft Denemarken vroegtijdig gewaakt voor de goede naam van zijn produkt; in 1885 kwam er een wet omtrent de bereiding van margarine tot stand. Het was daarmee het eerste land dat een wetgeving op dit gebied had. Volgens inlichtingen, verkregen van het *Ministerie van Landbouw en Visserij*, bevatte deze wet o.m. de bepaling dat alle kunstboter verpakt moet zijn in vaten, die duidelijk verschillen van botervaten en dat de margarineverpakking duidelijk gemerkt moet zijn met het woord „margarine“.

[026] In 1888 kwam er een belangrijke wijziging en uitbreiding van deze wet tot stand. Uit de toelichting bij dit voorstel blijkt, dat er in die jaren veel Nederlandse margarine in Denemarken geïmporteerd werd. Volgens de Deense minister, die deze voorstellen verdedigde, was de hoofdoorzaak van de problemen in Nederland te zoeken, omdat in dit land de margarinefabricage een grote betekenis gekregen had. „Een zodanige betekenis“, aldus de minister, „dat de positie van dit land als boterexporteur reeds geheel verdwenen is“.

Men klaagde er verder over dat Nederlandse boter en margarine als Deense boter verkocht werd en drong aan op een verplichte stempeling van de originele Deense boter.

Boterwet en botercontrole

De *boterwet*, die op initiatief der Landbouwcommissie in 1889 tot stand kwam en ten doel had de knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan, heeft niet het resultaat opgeleverd dat de commissie ervan verwacht had. Volgens *Knapp* bleek al bij de behandeling van het betreffende wetsvoorstel in de Staten-Generaal dat het vele kamerleden te ver ging. Men stond nog op het standpunt dat de Staat zich geheel buiten het bedrijfsleven dient te houden. Sommigen zagen er een proeve van agrarische wetgeving met protectionistisch karakter in; anderen meenden dat het de prikkel om tot verbetering van het produkt te komen, zou doden. Noch het ene, noch het andere zat er echter bij voor. Het was alleen een poging om, zoals de toenmalige minister het in zijn antwoord aan de Tweede Kamer uitdrukte, een bepaalde tak van nijverheid tegen oneerlijke mededinging te beschermen en dus te trachten tot herstel der gestoorde rechtsorde te komen.

Hoewel de wet tot stand kwam, hebben zowel de redactie als de toepassing ervan tot teleurstelling geleid. Er was geen sprake van dat de boter het vertrouwen herkreeg, dat ze eertijds genoten had. Dit kon trouwens ook niet, want de wet was in hoofdzaak als een preventieve maatregel bedoeld en daartoe was het kwaad al veel te diep geworteld en waren de voordelen, die met het knoeien behaald konden worden, te groot. Toen in 1892 een enquête werd ingesteld naar de bemonsteringen welke ingevolge deze wet vanwege de politie-autoriteiten moesten plaats vinden, bleken deze enerzijds in aantal zeer gering te zijn, anderzijds bleek dat van de opgezonden monsters naar de beide proefstations resp. 18 en 35 % vervalste boter betrof.

Hoe erg de toestand daarna was, bleek uit een rapport van de *Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel*. Van de 314 in 1900 genomen botermonsters bleek 95 % een surrogaat te zijn. Dit betrof de detailhandel van de zgn. potjesboeren, die in de grote steden hun vervalste waar langs de huizen ventten Q¹²)

[027] Ook in het buitenland waren intussen wettelijke regelingen tot stand gekomen om knoeierijen in de boterhandel tegen te gaan en ons land diende zich daarbij noodzakelijk aan te passen. Nadat het betreffende ontwerp van wet enige malen gewijzigd was, kwam er in 1900 een geheel nieuwe boterwet tot stand, welke in 1902 en 1908 enigszins werd gewijzigdⁱ). Deze wet stelt de bereiding van en de handel in margarine onder toezicht van speciaal daartoe aangestelde ambtenaren (Rijkszuivelinspectie), terwijl aan margarinefabrikanten en -handelaars de verplichting wordt opgelegd om zowel de waar als de verpakking van het opschrift „margarine” te voorzien, terwijl de opslag- en verkoopplaatsen eveneens een dergelijk opschrift moeten dragen.

Dit was echter niet voldoende om de moeilijkheden tengevolge van de verdenking van vervalsing, waaronder de Nederlandse boter stond, het hoofd te bieden. Waar de boterwet tekort schoot, trachtte men in eigen kring daaraan tegemoet te komen en er werd sterk geijverd om tot een garantie van onvervalstheid der geëxporteerde boter te komen. De moeilijkheid hierbij was aanvankelijk dat men met name in Engeland en België meend de eis te kunnen stellen dat boter een zeker gehalte aan vluchtige vetzuren moet hebben om als onvervalst te kunnen doorgaan.

i Inmiddels is deze wet opgeheven en zijn de belangrijkste bepalingen ervan overgebracht naar verordeningen van het Produktschap voor Margarine, Vetten en Oliën en het Produktschap voor Zuivel.

J. Mesdag (1850-1932)

Bij margarine en andere vetten is dit gehalte n.l. slechts gering en voldeed de onderzochte boter niet aan de gestelde norm, dan meende men met een vervalsing te doen te hebben. In Nederland kon men dit niet aanvaarden, daar uit onderzoekingen was gebleken dat in sommige streken van ons land en in bepaalde tijden van het jaar boter geproduceerd wordt, die evenmin aan de gestelde norm voldoet. Dit werd bevestigd door onderzoekingen welke *Dr. J.J.L. van Rijn* in 1898 naar aanleiding van een prijsvraag verrichtte Q¹³⁾

Nu ging het er dus om de buitenlandse afnemer er van te overtuigen, dat deze boter niettemin onvervalst was. Aanvankelijk heeft men daarbij gedacht aan een laboratoriumcontrole van opgezonden botermonsters door de landbouwproefstations en in het zuiden van het land heeft men dit systeem ook enkele jaren vanwege de botermijnen toegepast. Men kwam er hiermede echter niet, daar de waarborg voor onvervalstheid niet voldoende en de mogelijkheid om deze controle te ontgaan te groot was.

De gedachten gingen daarom in de richting van een aanvullende controle op het bedrijf van producent en handelaar om aan te tonen dat de onder deze controle staande boter niet vervalst kon zijn. Het waren vooral *J. Mesdag*, zuivelconsulent van de Friesche Maatschappij van Landbouw en *J. Rinkes-Borger*, voorzitter der Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel, die er voor hebben geijverd om tot deze aanvullende controle te komen.

[028] De *Friesche Maatschappij van Landbouw* en de *Hollandsche Maatschappij van Landbouw* hebben als gevolg van dit streven, elk in haar gebied, in 1901 een *botercontrolestation* opgericht, waarna de stichting van soortgelijke stations in verschillende andere gewesten is gevolgd. Door deze botercontrolestations wordt een strenge bedrijfs- en laboratoriumcontrole uitgeoefend, terwijl de aangesloten bedrijven zich moeten verbinden geen andere boter of op boter gelijkende vetwaren te bereiden, voorradig te hebben, te vervoeren of te doen vervoeren dan die welke voldoet aan de eisen van artikel 1 der boterwet, waarin bepaald wordt dat boter het vetartikel is, waarin geen andere vetbestanddelen voorkomen dan die van melk afkomstig zijn. Bovendien stellen de botercontrolestations de eis, dat de aangeslotenen te goeder naam en faam bekend moeten zijn, terwijl een zwaar boetestelsel op overtredingen wordt toegepast.

Behalve van een gedeponeerde handelsmerk moet de boter voorzien worden van een controlemerk als hoedanig het vanaf 1904 door de regering beschikbaar gestelde *rijksmerk* gebezigd wordt.

Dit merk is met blauwe inkt op een bepaald soort papier gedrukt en moet direct na de bereiding op zodanige wijze op de boter worden aangebracht, dat het daarvan niet meer in zijn geheel te verwijderen is ⁱ⁾.

i Behalve bij in het klein omgepakte boter, omdat het dan op de wikkel is aangebracht.

[029] De botercontrolestations zijn in het algemeen opgericht door landbouw en zuivelorganisaties, daarbij gesteund door de belanghebbende bedrijven. Deze dragen gezamenlijk de kosten der controle en hebben het recht van vertegenwoordiging in de besturen, maar mogen daarin niet de meerderheid hebben.

Als vaststaand kan worden aangenomen, dat het hier summier aangegeven systeem der botercontrole, gesteund door het vanwege de Rijkszuivelinspectie uitgeoefende toezicht op de naleving der boterwet, het vertrouwen in de Nederlandse boter in het begin van deze eeuw hersteld heeft.

Betere techniek door fabriekmatige bereiding en meer samenwerking

Wij vermeldden reeds dat de Staatscommissie-Sickesz in haar eindrapport wees op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting en dat coöperatie bij het behartigen van gemeenschappelijke belangen nog tot de uitzonderingen behoorde. Aanvankelijk beschouwde men de oplossing der moeilijkheden, waarin met name het veehoudersbedrijf zich bevond, hoofdzakelijk als een kwestie van technische aard. Dit bleek ook uit het standpunt dat de F.M.v.L. innam na kennisneming van het rapport der in 1878 naar Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein afgevaardigde commissie.

In datzelfde jaar verscheen er een werkje van de hand van *J. Rinkes-Borger Q¹⁴*), waarin deze er op wees „dat de toestand in onze landbouw hoogst ernstig was". Bij de zuivelbereiding bleef men met de ontwikkeling ten achter, men teerde te veel op oude roem. Op een internationale boterkeuring te Hamburg in 1877 kon slechts één monster Nederlandse boter de beoordeling „Jein" verwerven. Ook het verkopen van minderwaardige kaas voor betere hekelde *Rinkes-Borger*.

Het ontbrak volgens hem ook aan een stelselmatig [030] bereiding. Hij beval daartoe samenwerking van de kleine boeren aan, zoals dat in Zwitserland plaatsvond. Volgens dat systeem brengt een aantal van deze boeren de melk op één bereidingsplaats samen, waar een deskundige er het produkt uit bereidt. De boeren ontvangen van de opbrengst van het verkregen produkt ieder het hun toekomende deel, waardoor de kleine boer evenveel voor zijn melk ontvangt als de grote.

Hij beval ook het gebruik van de thermometer aan, benevens lectuur, onderzoekingen en proefnemingen om wetenschappelijk en praktisch vooruit te komen. Voorts wees hij op het funeste gevolg van het bestaande pachtstelsel. De pachttermijn achtte hij in het algemeen te kort, hetgeen technische verbeteringen op de boerderijen tegenhoudt.

Intussen ging het gesprek over de slechte zuiveltoestanden verder. In 1881 werd op het L.H.C. te Enschede ernstig geklaagd over de slechte omstandigheden, waarin de kleine zandboeren, vooral op de Veluwe, verkeerden. Te kort lopende pachten (drie tot vijf jaar), onvoldoende krediet, wildschade enz. zouden vele boeren tot verkoop van have en goed en tot emigratie hebben genooptⁱ).

i De belangrijkste emigratie vond plaats tussen 1881 en 1895, hoewel het aantal boeren daarbij niet groot was.

En 1883 wees *Rinkes-Borger* opnieuw op de wenselijkheid om, vooral in de akkerbouwstreken waar de veehouderij toenam, boter- en kaasfabrieken op te richten. In deze streken zou volgens hem de voorkeur moeten worden gegeven aan coöperatieve fabrieken van de belanghebbenden zelf.

In 1885 kwam op het L.H.C te Gouda de vraag aan

de orde of het oprichten van zuivelfabrieken wel in het belang van de veehouders was. Men wees op de ongelijkheid der melk (verschil in vetgehalte), waarvoor nog geen goed controlesysteem aanwezig was. Maar vooral werd als een bezwaar genoemd dat de boeren geen afvalproducten (ondermelk, karnemelk en wei) terug ontvingen. Blijkbaar had men hier leveranties aan melkinrichtingen en fabrieken van gecondenseerde melk op het oog. Er werd dan ook op gewezen dat fabrieken in Friesland (Bolsward en Sneek) wel nevenproducten terug gaven. Gesteld werd dat fabrieken volgens het coöperatieve stelsel dit met het oog op de veefokkerij ook moesten doen.

Een overeenkomstige discussie ontspoon zich het volgend jaar op het L.H.C. te Leeuwarden. Beschouwingen over de moeilijkheden in de landbouw en de middelen om daaraan het hoofd te bieden, wisselden elkaar af, maar in de toestand kwam niet veel verandering. Vooral bij de zuivelbereiding kwamen situaties voor, die veel stof tot kritiek leverden. In het *Verslag van den Landbouw van 1884* lezen wij dat het prijsverschil tussen goede en slechte boter steeds groter werd (*f* 10,- à *f* 12,- per 40 kg), maar toch bleef blijkbaar de produktie en de uitvoer van slechte (en vervalste) boter maar doorgaan. Het *Landbouwverslag van 1886* vermeldt het feit dat 2000 [031] vaten boter van de Londense markt moesten worden teruggenomen. „Meer dan ooit”, aldus het verslag, „is er gedurende 1886 in Friesland gesproken en geschreven over middelen ter verbetering van deze toestand; gedaan wordt er echter weinig”.

Begin tot herstel

Ook hier gold blijkbaar: „Wanneer de nood het hoogst is gestegen, is de redding nabij”. Op het reeds eerder genoemde L.H.C. in 1886 te Leeuwarden werd nog uitvoerig gedebatteerd over de vraag of men wel tot fabriekmatige zuivelbereiding moest overgaan en of het dan coöperatieve of particuliere fabrieken moesten zijn. Intussen bestond er van deze laatste al een vrij groot aantal, maar men vond toch dat de boer dan te weinig zeggenschap had. Men wilde echter ook geen te grote coöperatieve fabrieken „omdat dan de ene boer de andere niet kon controleren”. Fabrieken met ongeveer 100 koeien werden voldoende geacht. Hoewel men meende in een fabriek tot een beter gemiddeld produkt te kunnen komen, meende men toch op de boerderij het fijnste produkt te kunnen maken. Niettemin bleek hoe langer hoe meer dat de kwaliteit van het produkt - speciaal de boter - beter in een fabriek was te beheersen en verbeteren dan op de boerderij.

In hetzelfde jaar kwam de eerste werkelijke coöperatieve zuivelfabriek tot stand. Nadat enige boeren uit de omgeving van Warga, die tevoren hun melk verkochten aan de melkinrichting in de *Schrans* te Leeuwarden, daarmede geen overeenstemming over de prijs konden krijgen, werd besloten zelf tot de stichting van een zuivelfabriek over te gaan. *J. P. Wiersma Q¹⁵*) zegt hierover: „In de kring van deze boeren wekte de gedachte om zelf tot de stichting van een fabriek over te gaan en zich van de koopfabrieken los en onafhankelijk te maken, instemming en enthousiasme”. Dit enthousiasme voor het stichten van eigen fabrieken was echter in het begin lang niet overal aanwezig. Het ging aanvankelijk meer om de fabriekmatige verwerking der melk dan om dit voor gezamenlijke rekening te doen. Pas wanneer men zich niet goed behandeld vond door de particuliere fabrikant of wanneer er geen fabriek in de omgeving was, kwam men tot de stichting van een fabriek voor gezamenlijke rekening. Bovendien werd het

verschil tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek toen lang niet zo scherp onderscheiden als later het geval was.

De totstandkoming van zuivelfabrieken is sterk bevorderd door de invoering van machinale ontroming der melk, waardoor een continu systeem van melkverwerking kon worden toegepast. Men had toen blijkbaar begrepen dat in de onbevredigende toestand van slechte kwaliteit en knoeierij op de beste wijze verbetering was te brengen door de melkverwerking niet langer op de boerderij, doch in een fabriek te doen plaats vinden.

[032] Omtrent de totstandkoming van *coöperatieve* zuivelfabrieken zegt *Dr. Ir. G. Minderhoud Q¹⁶*) dat van particuliere zijde onvoldoende initiatief werd getoond, zodat de boeren gezamenlijk de koe bij de horens moesten vatten. *Dr. Z. W. Sneller* merkt hieromtrent op: „De lage prijzen, die de boter en kaas, welke op de boerderijen (in Friesland) werden gemaakt, opbrachten, leverden verlies op. De moderne fabriekstechniek opende perspectieven, doch de particuliere ondernemers, die overgingen tot het stichten van zuivelfabrieken, waren te klein in aantal en lieten te lang op zich wachten om de zaken op hun beloop te kunnen laten. De boeren waren daardoor gedwongen om zelf de zaak aan te pakken”.

Voor het stichten van coöperatieve fabrieken was een bepaalde inspanning nodig in de vorm van het bijeen te brengen stichtingskapitaal, maar ook moest men wennen aan de gedachte om in gezamenlijke verbondenheid en voor gezamenlijke rekening een onderneming te drijven. Bij de individualistische inslag, die boeren in het algemeen eigen is, was dit laatste misschien nog de grootste stap. *Croesen* zegt hiervan: „Het uitgeven van enkele duizenden guldens voor het inrichten van een boterfabriekje was een gebeurtenis van belang; zulke uitgaven te moeten doen met anderen tezamen, zodanig dat de waar, die men voor zijn geld kreeg, niet aan het individu behoorde, maar aan de gemeenschap en dan het beheer over die inrichtingen, over de eigen gewonnen melk en de daaruit verkregen produkten in handen van anderen te moeten geven, was een heel nieuw gezichtspunt in het leven van deze, in heel andere begrippen grootgebrachte, plattelandsbewoners”.

Ook het beschikken over voldoende kapitaal was in die tijd geen gemakkelijke opgave. Het systeem der onderlinge boerenleenbanken was er nog niet en particuliere banken voelden er niets voor om aan de boeren - vooral wanneer het huurboeren betrof - geld te lenen. Gelukkig waren de landeigenaren en notabelen de moderne wijze van melkverwerking meestal goed gezind, waardoor dezen vaak steun verleenden om tot de stichting van coöperaties te komen. Meestal werd het benodigde geld verkregen door de plaatsing van een obligatielening. Deze werd gedekt door een onbepaalde aansprakelijkheid, die de leden der vereniging op zich namen. Dit systeem en de verplichting der leden om alle geproduceerde melk, met uitzondering van hetgeen voor eigen gebruik op de boerderij nodig is, aan de fabriek af te leveren, heeft de financiering en daardoor de oprichting en het welslagen van de meeste coöperaties mogelijk gemaakt.

De negentiger jaren

Het dieptepunt van de boter- en kaasprijzen lag omstreeks 1895. Als gemiddelde boterprijzen vinden wij genoteerd per kg: [033]

Jaar	Boternotering Leeuwarden (archieff F.N.Z.)	Botermijn te Maastricht
1880	f. 1,44	
1885	„ 1,23	
1890	„ 1,12	
1895	„ 1,01	f. 1,06
1900	„ 1,12	„ 1,15
1905	„ 1,22	„ 1,25
1910	„ 1,31	„ 1,30
1915	„ 1,86	„ 1,75

De laatste cijfers zijn ongetwijfeld beïnvloed door de oorlogsomstandigheden van 1914-1918. Overigens moeten wij hierbij opmerken dat de Leeuwarder prijzen geen gewogen gemiddelden zijn. Dit is wel het geval met de prijzen van Maastricht, waardoor deze ongetwijfeld zuiverder zijn. Wij ontleenden deze aan *Mr. J. J. Wintermans Q¹⁷*), die ze berekende uit de gemiddelde opbrengst van de op de botermijn te Maastricht verkochte boter.

Het algemene prijsverloop van kaas is niet zo gemakkelijk na te gaan, omdat de kaasprijzen op verschillende markten en op verschillende wijzen tot stand komen.

In het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 22 oktober 1904 komt een grafiek voor van (hoogste) kaasprijzen vanaf 1880, waarvan die van *Bodegraven* voor Goudse kaas van 10-15 kg het meest representatief lijken.

Deze warenf. 74,-	1895	f. 64,-
1885 „ 58,-	1900	„ 66,-
1890 „ 68,-	1903	„ 66,-

De prijzen van Edammer kaas, berekend naar gegevens van het *Gemeentearchief te Alkmaar*, gaven het volgende globale beeld per 100 kg in:

1880	f. 79,-	1900	f. 57,-
1885	„ 56,-	1905	„ 63,-
1890	„ 59,-	1910	„ 67,-
1895	„ 51,-		

In het begin der negentiger jaren waren er nog verschillende andere tegenwerkende krachten die het boerengezin bedreigden. Tengevolge van het in die jaren heersende mond- en klauwzeer werden door verschillende landen de grenzen voor ons vee gesloten. Ook in de akkerbouw wilde het nog [034] niet vlotten.

Het verloop der prijzen op de Groninger beurs noemden wij reeds op blz.[017]. Ook hiervan lag het dieptepunt omstreeks 1895. *Sneller* wijst er op dat de toestand van de huurboeren, „het land bebouwende van een heer, die de noden zijner pachters kende en met vaderlijke welwillendheid temidden van hen woonde", redelijk wel was. Maar boeren die hun land tegen hoge prijzen hadden gekocht en dit met een zware hypotheek moesten belasten, werden vaak ge-

dwongen hun hoeve te verkopen en pachtboer te worden of op andere wijze hun brood te gaan verdienen.

In diezelfde tijd (omstreeks 1890) was er, vooral in het zuiden van het land, een ernstig streven naar beschermende rechten. Men voelde zich bedreigd door de invoer van goedkoop buitenlandse graan en grondstoffen voor de margarine. In 1880 en 1895 zijn er voorstellen in deze richting in de Tweede Kamer aanhangig geweest, maar afgestemd.

In het *Nederlandsch Landbouweekblad* van 22 december 1894 besprak *Rinkes-Borger* de kwestie der invoerrechten. Hij zegt in theorie vrijhandelaar te zijn, maar in de praktijk is dit niet altijd vol te houden. Hij wijst op de concurrentie van de margarine, waarvan de grondstoffen vrij kunnen binnenkomen, terwijl er op het binnenlands „geslacht" een accijns van 10 % moet worden betaald.

Definitief herstel

Omstreeks 1895 begon zich in het algemeen een opgaande ontwikkeling in de conjunctuur voor te doen. Er was echter al eerder vooruitgang door eigen werkzaamheid. Zo werd er in 1890 op het L.H.C. te Goes al uitvoerig gesproken over de bevordering der landbouwcoöperatie waarbij men vooral aankoop- en kredietcoöperaties op het oog had.

Het een met het ander in verband brengende, moet dit van groot belang worden geacht.

Door de toenemende voorlichting en het landbouwonderwijs kwamen de boeren tot een meer intensieve bedrijfsvoering, waardoor meer kunstmest en krachtvoer nodig was. Aanvankelijk betrof men deze artikelen algemeen van de handel, al of niet in ruil voor produkten van de boerderij, en niet zelden traden deze handelaren ook als geldschieter op door bijv. het krachtvoer en de kunstmest, die de boer in de winter en het voorjaar nodig had, in de zomer met de levering van melk of boter en kaas te verrekenen. Het lag dus wel voor de hand dat de coöperatieve gedachte, eenmaal ingang gevonden hebbende, ook op dit gebied toegepast werd.

De eerste coöperatieve aankoopvereniging was trouwens al in 1877 opgericht en deze bleek een goede levensvatbaarheid te hebben. In 1896 werd de eerste coöperatieve kredietvereniging (boerenleenbank) opgericht om, zoals *Minderhoud* zegt, het ten plattelande uitermate onbevredigende kredietwezen in betere banen te leiden. Deze schrijver zegt verder dat de eerste coöperaties [035] haar ontstaan overwegend dankten aan de nood der boeren of aan de behoefte aan verweer tegen machten, waartegen zij zich individueel niet opgewassen voelden.

Het behoeft niet te verwonderen dat er in die tijd toch ook nog vele twijfelaars waren. Het was ook geen kleinigheid om, van de sedert eeuwen bestaan hebbende toestand van zoveel mogelijk zichzelf te helpen, nu over te gaan op het „gezamenlijk doen". Maar de omstandigheden dwongen er toe. Het landbouw- en veeteeltbedrijf moest volgens de nieuwere wetenschappelijke inzichten gevoerd worden, wilde men tot een betere toestand komen. Velen vonden de stap naar de gezamenlijke melkverwerking in een coöperatieve fabriek te groot en bepaalden zich aanvankelijk tot de levering van hun melk aan een particulier bedrijf of aan een bedrijf, dat door enkele collega-boeren voor onderlinge rekening gedreven werd. In de omgeving der steden gingen particuliere ondernemers zich met de consumptiemelkdistributie bezig houden.

In vele, vooral melkarme, streken bestond echter van particuliere zijde geen of weinig belangstelling voor het stichten van zuivelfabrieken. Aanvankelijk kwam er, voornamelijk in het oosten van het land, wel een aantal particuliere handkrachtboterfabriekjes tot stand, die meestal door boterhandelaren gesticht werden, doch deze konden, toen het stichten van stoomfabrieken meer en meer toenam, de strijd om het bestaan niet volhouden.

J. Mesdag, sedert 1889 zuivelconsulent der F.M.v.L., bepleitte op het in 1896 te Sneek gehouden L.H.C. strenge controle op de kwaliteit en betaling naar vetgehalte der aan de fabriek geleverde melk. De betaling naar vetgehalte achtte hij mogelijk, doordat hiervoor nu een snelle en met weinig kosten gepaard gaande methode bestond ¹⁾. Ook pleitte *Mesdag* sterk voor een controle der productie van de afzonderlijke koeien, opdat de veehouder beter zijn vee leert kennen en dit volgens de erfelijkheidsleer kan selecteren op het geven van veel en vetrijke melk. Verder zegt hij: „Goed ingerichte en goed beheerde coöperatieve zuivelfabrieken kunnen (dus) een belangrijke factor zijn tot verheffing van de boerenstand in het algemeen.

De boer en vooral de boerin worden ontheven van veel werk, dat goedkoper en beter door anderen kan worden verricht. De coöperatieve zuivelbereiding kan ook in andere opzichten een middel zijn tot verbetering van de maatschappelijke positie van de boerenstand. De samenkomsten van de leden van een coöperatie op geregelde tijden, om kennis te nemen van de stand van hun gemeenschappelijk bedrijf, leidt onwillekeurig tot bespreking van andere onderdelen van het bedrijf en samenwerking, ook op ander gebied".

Overigens gaf *Mesdag* duidelijk als zijn mening te kennen dat er een nauw verband bestaat tussen het effect van de coöperatie enerzijds en de algemene ontwikkeling van de betrokkenen anderzijds. Waarschijnlijk als [036] een reactie daarop werd op een volgend congres te Breda gepleit voor uitbreiding van het lager landbouwonderwijs door bevoegde leerkrachten.

Nabeschouwing

Na een bloeiperiode in het midden der vorige eeuw trad er in de landbouw een verval in door een sterke wijziging in het bedrijfsleven (stoom als drijfkracht) waaraan men zich niet tijdig kon of wilde aanpassen. Dit leidde tot een ongekende crisis, die vele boeren tot de rand van het faillissement of daarover heen bracht. De crisis werd verscherpt doordat de boer alleen stond tegenover machten, die hij niet aan kon. Knoeierijen met zijn produkten en later ook met artikelen, die hij voor zijn bedrijf nodig had, zoals kunstmest en krachtvoeder, verergerden de toestand.

Niet het minst door het werk der *Staatscommissie voor den Landbouw* (1886-1890), die de werkelijke toestand blootlegde, werden velen overtuigd van de achterlijke en slechte toestand waarin de landbouw in die tijd verkeerde. Regering en volksvertegenwoordiging kwamen tot het inzicht dat men de boeren niet langer aan hun lot kon overlaten. Ook de landbouworganisaties hebben in die tijd aangetoond dat de omstandigheden andere maatregelen eisten. Wij noemen hier de aanstelling van zuivelconsulenten, die aanvankelijk overal in dienst der gewestelijke maatschappijen van landbouw waren. Ook de overheid wijzigde haar passieve houding. Er werden maatregelen genomen, niet van beschermende aard en niet bedoeld als dwang van bovenaf, maar men bepaalde er zich in hoofdzaak toe voorlichtend en leidinggevend - vooral op technisch gebied - op te treden. Dit was goed gezien, want daardoor kwam ook de boer zelf tot activiteit; aanvankelijk nog aarzelend, maar spoedig werd de leiding dankbaar aanvaard. Voorgegaan door vooruitziende en terzake kundige personen werden op velerlei gebied coöperaties en verenigingen van meer algemene aard opgericht; alle met het doel het belang van de boer te dienen. *Koenen* zegt hieromtrent: „Na de periode van ellende kwamen na 1895 een kentering en herstel". Hij wijst hiervoor een tweetal oorzaken aan, n.l.: een geleidelijke omkeer in de conjunctuur, d.i. het complex van economische omstandigheden waaronder in die tijd gewerkt werd, maar vooral ook

i Blijkbaar had hij hier het vetgehalte-onderzoek volgens Gerber op het oog (Zurich, 1892).

de energie van de boerenstand zelf, gesteund door een voortreffelijke wijze van overheidsbemoeiing, tot een verhoogd nuttig effect gebracht door een krachtig en gezond verenigingsleven op landbouwgebied, meer en meer op coöperatieve grondslag.

De totstandkoming van deze zelfwerkzaamheid der boeren was van grote betekenis, want zij hebben zichzelf daardoor een plaats in het economisch [037] leven van ons land veroverd, die zij van tevoren niet hadden. Van oudsher was het voor de boer een vanzelfsprekende zaak, dat hij de produkten van zijn bedrijf voor eigen gebruik bestemde. Wat hij over had, werd aan handel of particulieren verkocht en van het daarvoor ontvangen geld financierde hij zijn huishouding en zijn bedrijf. Wij wezen er reeds op dat dit overschot voor verkoop aan anderen in het zgn. „aloude zuivelgebied" veel groter was dan in de zandstreken, waar minder overbleef voor de verkoop. Daardoor was het leven der zandboeren, die in het algemeen ook over veel kleinere bedrijven beschikten, veel soberder dan dat der boeren in de kleistreken.

Toen het ambacht na de Franse revolutie in West-Europa een heel ander karakter kreeg en er - aanvankelijk kleine - industrieën begonnen te ontstaan, ondervond ook de boer daarvan de gevolgen. In directe of indirecte zin werd hij de leverancier aan deze industrieën en de werkers daarin. De kleine omvang van zijn bedrijf en zijn geïsoleerde woonplaats en vooral, wat de melk betreft, de sterke bederfelijkheid van zijn produkt, brachten hem door deze ontwikkeling in een afhankelijke positie van andere groepen der bevolking, die in zijn produkten handelden of deze in hun industriële bedrijven verwerkten.

Voor de Nederlandse boer kwam daar de moeilijkheid bij dat in ons land sedert eeuwen handel en scheepvaart domineerden en de landbouw sinds de helft der vorige eeuw tot aan de negentiger jaren aan zichzelf werd overgelaten. Gezien het grote aantal boeren over het gehele land verspreid, hun kleine bedrijven en de geringe samenhang, welke er onderling bestond, kon het niet anders of zij moesten bij de ontwikkeling die zich in andere bedrijfstakken voerde meer en meer in een nadelige positie komen.

De maatschappijen van landbouw, die na de opheffing der landbouwcommissies de zorg voor de boerenstand op zich genomen hadden, deden wel wat zij konden om maatregelen in het belang van de landbouw te bevorderen, maar daarmee was de positie van de boer als zodanig te midden van de zich ontwikkelende handel en industrie niet met deze op een zelfde peil gebracht. Dit kon alleen tot stand komen door onderlinge samenwerking van de boeren in economische zin, waardoor zij over bedrijven en instellingen konden beschikken, die hen in staat stelden om op gelijke voet met de andere groepen der samenleving zaken te doen.

Door de coöperatie gesteund door doeltreffende maatregelen van de overheid, vnl. inzake voorlichting, onderwijs en controle, kwam de boer een stapje hoger op de maatschappelijke ladder. Hij breidde zijn belang in verticale zin uit, waardoor hij enerzijds langer zeggenschap over zijn produkt behield, anderzijds betere controle kreeg over hetgeen hem geleverd werd. Op deze wijze kreeg hij ook een groter aandeel in het bedrag dat door de consument voor zijn produkten besteed wordt.

[039] De ontwikkeling der zuivelbereiding in de verschillende delen van ons land

In het vorige hoofdstuk hebben wij gezien welke de omstandigheden waren waarin de melkveehouderij en zuivelbereiding in de laatste helft van de 19e eeuw waren komen te verkeren en met welke moeilijkheden men vooral tussen 1876 en 1895 te kampen had. Na deze periode waren het voornamelijk drie factoren die ertoe medegewerkt hebben dat er verbetering in de toestand kwam.

Ten eerste was dit de opleving der algemene economische omstandigheden in West-Europa en de grotere vraag naar zuivelproducten welke hiervan mede het gevolg was.

Ten tweede was de regering ertoe overgegaan het landbouwonderwijs en de landbouwvoorlichting in sterke mate te bevorderen en in het algemeen maatregelen te nemen, die gunstig voor de landbouw waren. In 1898 werd een directoraat-generaal voor de landbouw ingesteld en werden er maatregelen genomen om knoeierijen bij de verhandeling der produkten en bedrijfsbenodigdheden definitief uit te roeien. Men liet de uitvoering hiervan zoveel mogelijk aan de belanghebbenden zelf over, hetgeen mogelijk was doordat dezen zich meer en meer gingen organiseren.

Ten derde ontstond er op verschillend gebied zakelijke samenwerking der boeren in coöperatieve zin, met name op het gebied der zuivelbereiding, de aankoop en verwerking van veevoeder en kunstmest, de kredietverschaffing en de mogelijkheid tot veilig en lonend sparen.

In verband met de strekking van dit geschrift willen wij thans nagaan hoe de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding heeft plaats gehad en hoe deze zich in de onderscheiden gewesten van ons land voltrokken heeft. Drie vragen drongen zich bij het overdenken van een en ander het meest aan ons op, n.l.: hoe kwamen die eerste zuivelfabriekjes tot stand, hoe ontwikkelden zij zich en wie waren degenen die het initiatief tot de oprichting namen. Tevens willen wij trachten te verklaren waarom deze ontwikkeling in de ene streek wel en in de andere streek niet of onder een heel andere vorm tot stand kwam. Wij zullen daarbij hier en daar nog wel eens verder moeten terug grijpen of naar latere jaren moeten doorgaan dan aan de grenzen van dit geschrift algemeen gesteld zijn.....

Gelderland en Overijssel

Deze provincies bespreken wij tezamen, omdat zij op zuivelgebied steeds een eenheid hebben gevormd; voor het te bespreken tijdsgewricht zijn wij voor een belangrijk deel aangewezen op de „Mededeelingen en Berigten" van de *Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw (G.O.M.v.L.)*.

In verschillende streken van deze provincies werd de melk van oudsher op de boerderijen vrijwel uitsluitend tot boter verwerkt. Hier en daar werd ook kaas gemaakt, o.a. in de omgeving van Nijkerk. In de Betuwe werd nogal aan vetweiderij gedaan ⁱ).

In een vergadering van de G.O.M.v.L. kwam in 1867 de vraag naar voren of het maken van kaas, dus het houden van meer melkvee, voordeliger zou zijn dan vetweiden. Men berekende dat de uitkomsten van het maken van boter en dat van kaas ongeveer gelijk zouden zijn wanneer de boter 100 en de kaas 40 cent per pond opbracht. In 1868 bracht de kaas 56 cent per pond op. Vandaar blijktbaar de aan de orde gestelde vraag.

i) Aankoop van mager vee in het voorjaar, dat gedurende de zomer geweid en in het najaar vet verkocht wordt.

Meer en meer kwam de zuivelbereiding naar voren. In 1877 sprak men over een betere manier van boterbereiding op de boerderij en op de in 1878 [073] te Apeldoorn gehouden tentoonstelling waren verschillende nieuwe zuivelwerktuigen en een roommeter te zien. *Jb. Boeke* en *J. Rinkes-Borger* gaven er een beschrijving van een kaasfabriek, maar het bleef bij een theoretische beschouwing.

In die tijd gingen de prijzen sterk dalen en het ging slecht met de boerenstand. Evenals overal elders schreef men dit toe aan de concurrentie uit Amerika; er werd geklaagd over de invoer van veel dierlijk vet voor de bereiding van „kunstboter” en de te hoge grond- en pachtprizen. Er gingen stemmen op om de invoerrechten te verhogen. Het rapport der Friese commissie, die de zuivelbereiding in Denemarken, Zweden en Sleeswijk-Holstein had bestudeerd, kwam ook in de vergadering van de G.O.M.v.L. ter sprake.

Evenals elders in het land verkreeg men met de van ouders op kinderen overgenomen bereidingsmethoden geen produkt van voldoende kwaliteit en duurzaamheid. De prijzen, hoewel aanvankelijk nog wel behoorlijk, waren vooral in de reeds eerder genoemde jaren van de landbouwcrisis uitzonderlijk laag. Het spreekt vanzelf dat dit vaak een onderwerp van gesprek in de landbouwverenigingen was en hoewel men weinig aan de prijzen als zodanig kon veranderen, konden toch maatregelen worden getroffen om te trachten de methoden van bereiding te verbeteren en zodoende een invloed ten goede op de prijzen uit te oefenen.

In 1880 werd een nieuwe methode van zuivelbereiding aan de orde gesteld. *Wouter Sluys* uit Beemster zou hierover in de vergadering van de G.O.M.v.L. een inleiding houden, maar omdat hij verhinderd was, werd zijn taak overgenomen door *H.M. Hartog* te Barneveld. Deze besprak de vorderingen op het gebied der zuivelbereiding in Denemarken en de mogelijkheid van coöperatie op kleine schaal bij de bereiding van boter en kaas.

Hij ried dit laatste echter niet aan vanwege de kosten, daar men op de boerderij toch het nodige personeel moest houden voor het melken. Er was meer belangstelling voor de invoering van de zgn. Swartz-methode (betere koeling der melk) op de boerderij dan voor fabriekmatige bereiding.

In 1887 werd door *Jhr. J.J. Dommer van Poldersveldt*, secretaris der G.O.M.v.L., een uitvoerige rede gehouden over verbetering van de landbouw. „Deze heeft”, zegt hij, „tweeërlei behoefte, nl.: 1e. eendrachtige samenwerking der landbouwers zelf; 2e. hulp van de staat. Er is nog teveel onkunde onder de boeren en men heeft zich daarvan jarenlang niets aangetrokken. Er wordt geklaagd over lage prijzen van de boter, maar in Oost-Indië worden wij verdrongen door de Denen, omdat onze boter van te slechte kwaliteit is”.

In 1888 hield *C.W. Vrijland* te Keppel een inleiding over de oprichting van coöperatieve boterfabrieken. Hij gaf hieromtrent een zeer globale berekening, waarbij hij voor de leveranciers tot een prijs van 4 cent per liter melk kwam. *Hartog* meende dat dit voor kleine boeren wel van belang kon [074] zijn, maar grote boeren kunnen beter zelf de bereiding in handen houden. Ook *J.H. Beer*, directeur van de Arnhemse Melkinrichting, gaf hierover zijn mening, evenals *H.A. Huender* te Eibergen. Beiden waren voorstander van de fabriekmatige bereiding. De tegenstanders wezen erop, dat men in Friesland spreekt van zgn. stoomkalveren en ook de boterhandel uitte bezwaren.

Uit de besprekingen in de G.O.M.v.L. blijkt ook dat men zich terdege bewust was, dat getracht moest worden het landbouwonderwijs te verbeteren, wilde men het bedrijf vooruitbren-

gen. Het was vooral de landadel, die voor de belangen van de landbouw opkwam. De boeren kwamen nog niet veel aan het woord; ook in de zgn. *dorpsverenigingen* en de plaatselijke afdelingen der landbouwmaatschappijen, welke in die jaren een belangrijke rol speelden, kwamen de boeren weinig naar voren. Van de dorpsvereniging - de naam zegt het al - kon iedereen lid zijn en het waren vaak behalve de landeigenaren ook de notabelen, de neringdoenden en later ook de fabrikanten die in deze verenigingen de leiding hadden. Ir. R.C. Jonkman ⁱ⁾ heeft ons omtrent een en ander en over de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken in dit gebied verschillende inlichtingen verstrekt. In een gesprek, dat hij hierover had met T. G. El-kink ⁱⁱ⁾, deelde deze hem mede, dat in vele gevallen nauwelijks 10 % der boeren lid van zo'n dorpsvereniging was.

De feodale verhouding van landheer (veelal landadel) tot pachter speelde hierbij in deze gewesten een rol. De boer werkte op zijn boerderij en de landheer zorgde dat het zowat rondliep, maar hij was dan ook de baas. Doorgaans werd er geen te hoge pacht betaald en hoezeer men het in de landheer prijzen mag dat hij goed voor zijn boeren zorgde, het had ook tot gevolg dat er van de boeren zelf niet veel initiatief uitging.

„Maar alles bij elkaar“, zegt Jonkman, „mogen de boeren zich gelukkig prijzen, dat er zoveel meer-ontwikkelden zijn geweest die een warm hart voor de boerenstand hadden en die in die tijd leiding hebben gegeven“.

Hoe nodig het was dat een betere methode van werken bij de boterbereiding werd toegepast, blijkt uit hetgeen de in 1889 door de G.O.M.v.L. aangestelde zuivelleraar J.J. van Weijdom Claterbos ⁱⁱⁱ⁾ in een zijner rapporten vermeldt, n.l.: „Alles verenigt zich om slechte boter te maken, geheel afwijkende begrippen omtrent zindelijkheid, gemis aan kennis van een goede boterbereiding, vooral t.o.v. de temperatuur, daar men, in plaats van de melk af te koelen, deze in potten boven het vuur verhit tot 30° C en dan nog bij het karnen heet water toevoegt“.

Van Weijdom Claterbos klaagde er ook over dat er in de Achterhoek weinig of geen medewerking bestond om door onderscheid in prijs het maken [075] van betere kwaliteit boter aan te moedigen. De boter werd niet naar kwaliteit, maar naar inkoop van winkelwaren betaald. Het kwam zelfs voor dat boter geweigerd werd te ontvangen wanneer geen winkelwaren werden gekocht.

In dezelfde tijd (1889) ging de G.O.M.v.L. tot daadwerkelijk zuivelonderwijs over. Zij richtte een ambulante zuivelschool op, die bedoeld was om op de boerderijen tot betere bereidingsmethoden te komen. De cursussen duurden een maand en werden gegeven op boerderijen, welke daarvoor beschikbaar werden gesteld. De belangstelling voor het onderwijs was zeer verschillend. De eerste cursussen zouden worden gegeven op het Kampereiland, te Laren en te Barneveld.

Voor eerstgenoemde cursus meldde zich niemand aan, te Laren waren 26 leerlingen en er kwamen 150 bezoekers naar de betreffende hoeve. Te Barneveld waren 18 leerlingen. In de kleistreken bleek minder belangstelling voor de cursussen te bestaan dan in de zandstreken. In het algemeen was de belangstelling echter goed, ook voor de lezingen welke de leraar in de wintermaanden in verschillende plaatsen hield.

i) Oud-secretaris van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Gelderland-Overijssel.

ii) Oud-directeur der C.Z. te Ruurlo

iii) Tevoren directeur van een melkinrichting te Kampen.

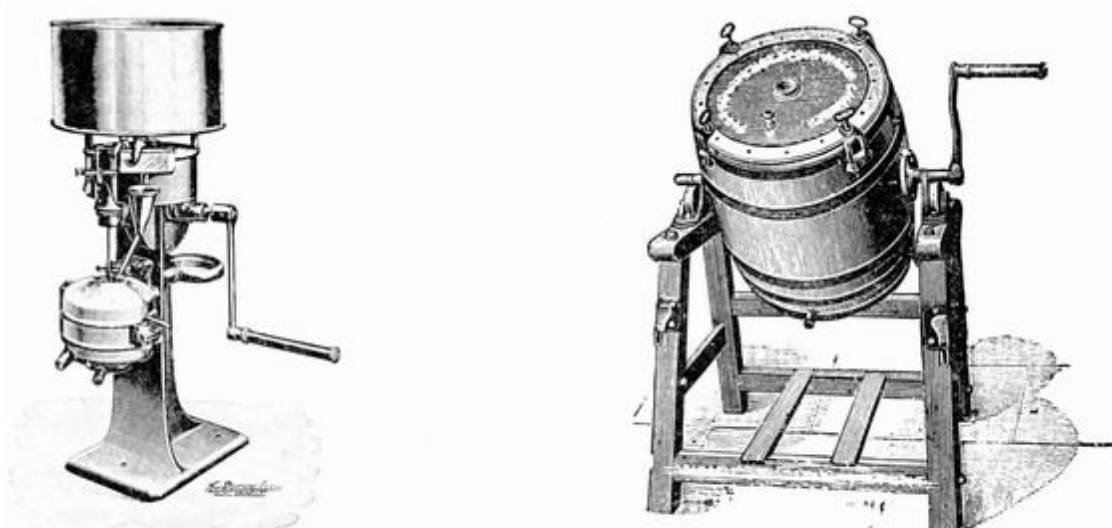
J. J. van Weijdom Claterbos (1842-1909)

Hij klaagde er echter voortdurend over dat de zindelijkheid op verschillende boerderijen nog zoveel te wensen overliet. Hoe nodig het ook overigens was dat er onderricht werd gegeven, blijkt uit een mededeling van *Van Weijdom Claterbos*, dat de melk op de boerderijen niet bij liters werd gemeten, maar met emmers, waarvan men de inhoud niet kende. Zodoende wist men niet bij benadering hoeveel melk een koe gaf.

Aanvankelijk was de invloed van de cursussen op de voor de betreffende [076] boter gemaakte prijzen gering, maar geleidelijk werd het beter. In 1891 werd door de leraar gerapporteerd dat voor de boter van de leerboerderijen per kg 15 cent meer kon worden gemaakt, maar boerinnen die de boter maakten zoals ze het op de cursus hadden geleerd, kregen nog geen hogere prijs, omdat de winkeliers, die de boter kochten, minder op de kwaliteit letten dan op de hoeveelheid winkelwaar, die door de boerin meegenomen werd.

Intussen waren er al heel wat boterfabriekjes door particulieren gesticht. In enkele steden bestonden reeds melkinrichtingen, die eveneens door particuliere ondernemers werden gedreven. De boterfabrieken werden vaak door boterhandelaren opgericht, hetgeen ook wel voor de hand lag, daar deze de boter van de boeren kochten en zij over de relaties voor de afzet beschikten. De kwaliteit der boerenboter was vaak zo slecht, dat het ook voor de handelaar een vooruitgang was om door fabriekmatige bereiding tot een beter, gelijkmatiger en daardoor beter verhandelbaar produkt te komen.

Ook op de boerderijen was er wel vooruitgang, maar het ging nog langzaam. De thermometer kwam meer en meer in gebruik, evenals metalen roomvaten en men begon op sommige boerderijen met een handcentrifuge te werken.

Handcentrifuge en tuimelkarn — zoals deze omstreeks de eeuwwisseling op grote boerderijen en in handkrachtboterfabriekjes gebruikt werden

De boter van de boerderijen, waar deze nieuwe methode werd toegepast, bracht in 1892 15 tot 20 cent per kg méér op dan die op de ouderwetse manier bereid. De zuivelcursussen werden in dat jaar door 275 personen gevolgd. De boter van de leerhoeven kreeg in Zutphen zelfs een afzonderlijke notering. Ook in andere provincies trokken de G.O.-cursussen de aandacht en *Van Weijdom Claterbos* kreeg toestemming om ook in Drenthe lezingen te houden. De handel, die ook wel werd uitgenodigd tot het bijwonen van deze lezingen, toonde echter weinig belangstelling.

[077] De eerste coöperatieve zuivelfabriek in Gelderland kwam te Didam tot stand. Omtrent de oprichting van deze fabriek ontleen wij het een en ander aan het jubileumgeschrift, dat haar huidige directeur, *J. H. Vennegoor*, opstelde bij het 50-jarig bestaan der fabriek in 1941. Waarschijnlijk is het Friese voorbeeld bij de oprichting dezer fabriek van invloed geweest. Een der oprichters - *Reyers* genaamd - had een familielid in het noorden van Overijssel en daar had hij van de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in Friesland gehoord. Hierover sprak hij op de sociëteit en vandaar werd het balletje aan het rollen gebracht.

Twee afgevaardigden uit Didam (één van hen was architect-aannemer) maakten in de winter van 1890/91 (in een open rijtuig!) een rondreis door Friesland en men kwam tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Hierover ontstond enige wrijving met de Landbouwmaatschappij, omdat „de Didamse boeren hun gang maar gingen". De architect-aannemer was blijkbaar de aanvoerder, want hij nam deel in het te plaatsen aandelenkapitaal en werd de eerste voorzitter; ook de notaris nam aandelen en werd bestuurslid.

Omtrent de vraag of het werkelijk de kant der fabriekmatige verwerking van de melk op moest, was blijkbaar nogal wat aarzeling. In de G.O.M.v.L. kwam in hetzelfde jaar de vraag ter tafel onder welke omstandigheden en in welke gevallen de oprichting van zuivelfabrieken wenselijk is. Op het in 1892 te Wageningen gehouden L.H.C. sprak *Van Weijdom Claterbos* over de voor- en nadelen van coöperatieve en particuliere boter- en kaasfabrieken en hij wees er op, dat er in Gelderland praktisch nog geen coöperatieve zuivelfabrieken waren en elders wel. Hij wilde hierover een discussie uitlokken, maar daar kwam niet veel van terecht. Wel

sprak het congres de wens uit „dat in de streken van Gelderland, waar boterfabrieken worden opgericht, deze voortaan meer algemeen op coöperatieve leest geschoeid zullen worden”.

In de dorpsverenigingen en in de plaatselijke afdelingen van de Maatschappij van Landbouw kwam wel vaak de oprichting van zuivelfabrieken ter sprake, maar tussen coöperatieve en niet-coöperatieve fabrieken maakte men toen nog niet veel onderscheid. Velen kenden dit verschil niet eens. Het kwam trouwens wel voor, dat voor de oprichting van een bedrijfje kleine aandelen (van *f* 10,-) onder de dorpsgenoten en de boeren werden geplaatst. De voorbeelden van elders (Friesland en Limburg) begonnen echter meer en meer aandacht te trekken. In 1894 trok *H. A. Huender* met nog een lid van de dorpsvereniging te Eibergen naar Tungelroy om zich op de hoogte te stellen van het daar opgerichte handkrachtboterfabriekje. Een verslag hierover verscheen in het *Nederlandsch Landbouwweekblad* van 28 april 1894.

„Tungelroy”, zegt hij, „is een dorpje in de arme Peel en wanneer het daar kan, dan kan het bij ons wel tien maal”. Hij verstrekt gegevens over de kosten van deze fabriek (De huur van het gebouw was *f*. 50,- en de inventaris kostte *f*. 600,-). De werkbaas ontving 15 cent per 100 kg verwerkte melk [078] en moest daarvan ook een hulp betalen die de centrifuge draait. Er zijn 85 deelnemers die gemiddeld 1800 kg melk leveren; voor de boter werd 60 cent per pond ontvangen. De melk werd naar vetgehalte betaald. De ontvangen melkprijs varieerde van *f*. 3,60 tot *f*. 5,25 per 100 kg met gratis terugontvangst der ondermelk.

In de G.O.M.v.L. hield men zich aanvankelijk nog aan de verbetering der bereidingsmethoden op de boerderij. Er was een commissie voor de zuivelschool en er werd een hulpleraar aangesteld. De ambulante zuivelschool beschouwde men als een der belangrijkste werkzaamheden van de Maatschappij en men was tevreden over de resultaten.

Intussen begon de vraag „grote of kleine zuivelfabrieken” de vorm van een strijdpunt aan te nemen. De commissie voor de zuivelschool had zich in een circulaire uitgesproken voor de oprichting van kleine boterfabrieken (het zgn. Limburgse systeem). *G.J. Bieleman*, hoofdonderwijzer te Vorden, en initiatiefnemer tot de oprichting der coöperatieve zuivelfabriek aldaar, verzette zich hiertegen en zei dat grote fabrieken te verkiezen zijn. Er is wat verschil in aanvoerkosten, maar de verwerkingskosten per liter zijn lager.

Met de opkomst van de zuivelfabrieken begon de belangstelling voor het zuivelonderwijs op de boerderijen af te nemen en werd dit onderwijs meer in de richting van het personeel der kleine boterfabrieken omgebogen. In 1894 werd zo'n cursus te Epe gegeven, waar in datzelfde jaar op initiatief van *J.J.L. ten Cate* een fabriekje tot stand kwam. Hij schonk hiervoor *f* 500,- en zegde toe dat hij, wat er meer zou blijken nodig te zijn, renteloos voor een jaar zou voorschieten. Om enige zekerheid te hebben, moesten de aandeelhouders-boeren zich op zegel verbinden om de fabriek volgens het reglement voor gezamenlijke rekening te drijven.

Op verschillende plaatsen werden nu door de zuivelleraar, die inmiddels consulent was geworden, lezingen gehouden en het vraagstuk van de oprichting van grote of kleine coöperatieve boterfabrieken besproken. Dat het niet altijd gemakkelijk ging om tot een zuivelfabriek te komen, moge ook blijken uit de totstandkoming van het bedrijfje te De Cloese, waaromtrent *Elkink* het volgende vertelde: „De boeren te De Cloese konden niet tot het besluit komen om een fabriekje te stichten. De aldaar wonende *Mr. C. J. Sickesz* §ⁱ richtte toen zijn koetshuis als zodanig in en zijn koetsier werd directeur”.

i) Eerder genoemd.

Een ander voorbeeld van de eenvoud, waarmede deze fabriekjes soms werden gedreven, was het fabriekje „Eigen Hulp" te Groesbeek. Elke boer moest hier zijn eigen melk centrifugeren, waardoor de kosten aan werkloon zo laag mogelijk werden gehouden (\pm f. 500,- per jaar). De naam van dit fabriekje was dus wel terecht gekozen! Ook het beheer van deze fabriekjes werd vaak wat merkwaardig gevoerd. Zo meende men in die tijd aan de [079] fabriek te Hellen-
doorn geen directeur meer te kunnen betalen. Er was een volontair uit Friesland aan de fabriek en deze droeg men het beheer op. Dit was *K. Frietema*, de later bekende directeur van de Coöperatieve Zuivelfabriek te Wirdum.

Elkink heeft ons ook bijzonderheden nagelaten omtrent de totstandkoming der fabriekmatige zuivelbereiding te Ruurlo. In 1896 kwam bij het bestuur der dorpsvereniging het verzoek binnen van *Tiessink* uit Lochem om de vraag te bespreken of er belangstelling zou bestaan om de melk aan een fabriek te leveren. Zo dat het geval mocht zijn, was *Tiessink* bereid een fabriek te bouwen. Het betrof hier dus de oprichting van een particuliere fabriek, maar het bestuur der dorpsvereniging begreep het verschil niet tussen een coöperatieve en een particuliere fabriek.

„Het woord „coöperatie" voor onderlinge samenwerking", zegt *Elkink*, „was toen bij de meesten nog nauwelijks bekend". Een der aanwezigen (*J. H. Groot Enzerink*) zette echter door dat het een fabriekje op onderlinge grondslag moest worden. Elk lid moest een of meer waarborgaandelen van f 10,- in het vastgestelde oprichtingskapitaal van f 4.000,- nemen. Dit kwam echter niet geheel bij elkaar, maar dank zij de financiële steun van de bewoner van het „Huis te Ruurlo", *Mr. W. baron van Heeckeren van Kell*, kon men met het fabriekje beginnen. Men verkreeg een stukje grond voor f 100,- en begon in een gebouwtje van 11 meter lang en 6 meter breed. Dit bleek al spoedig veel te klein te zijn, maar bovendien kwamen er moeilijkheden met het beheer, waardoor het op een mislukking dreigde uit te lopen en vele boeren weer zelf begonnen te karnen.

Na de benoeming van een nieuwe directeur ging het beter en al spoedig kwam er zoveel melk aan de fabriek, dat op stoomkracht moest worden overgegaan. Dit was ook wel van belang, omdat er in 1900 te Ruurlo een tyfusepidemie uitbrak, waarvan het fabriekje als de smetstofverspreider werd aangewezen vanwege de ongepasteuriseerde ondermelk welke naar de boeren terugging.

Evenals te Ruurlo ging het in vele gevallen. De opkomst der coöperatieve zuivelfabrieken ging vaak met vallen en opstaan gepaard en er moest nogal eens leergeld worden betaald. Dit was ook het geval te Lonneker, waar in 1896 in het verband der Coöperatieve Landbouwersbank en Handelsvereniging een particulier bedrijfje werd overgenomen. Vele boeren gaven er echter de voorkeur aan zelf hun melk te blijven uitventen, daarbij gesteund door een actie der bakkers, die voor gezamenlijke rekening een melkinrichting begonnen. Na enkele jaren waren deze moeilijkheden echter overwonnen en kon de coöperatieve melkinrichting tot een behoorlijke ontwikkeling komen.

In 1896 waarschuwde *W.J. Lugard*, boterhandelaar te Terwolde en mede-eigenaar van enkele boterfabriekjes in de omgeving van Deventer, in de vergadering van de G.O.M.v.L. tegen de verdere oprichting van handkracht boterfabriekjes [080]. „Grote fabrieken, coöperatieve zowel als particuliere", zegt hij, „moeten samenwerken om de naam van de Nederlandse boter weer groot te maken". Hij wijst daarbij op Denemarken, waar men de zaak forser heeft aangepakt en ons heeft verslagen.

De industrialisatie der zuivelbereiding achtte men nu een beklonken zaak. De zuivelconsulent kreeg een ruimere opdracht. Zijn werkzaamheden werden gericht op het doelmatig gebruik van veevoeder, het opsporen van fouten bij de zuivelbereiding, onderwijs aan het personeel der zuivelfabrieken en het tegengaan van knoeierijen in de boterhandel.

In de vergadering der G.O.M.v.L. van 12 augustus 1896 deelde *Bieleman* mee, dat er een bond van coöperatieve zuivelfabrieken was opgericht. In de volgende vergadering werd de zuivelcommissie met twee leden uitgebreid, n.l. met *G.J. Bieleman* te Vorden en *W.J. Lugard* te Terwolde. Het element der grotere zuivelfabrieken was hiermede in de commissie opgenomen en men kwam al spoedig tot de aanstelling van een nieuwe zuivelconsulent voor Gelderland. Dit werd de ons reeds bekende *H.B. Hylkema* uit Friesland. In 1899 werd de commissie voor het zuivelvakonderwijs opgeheven, daar deze nu geen taak meer had. In 1900 werd ook voor Overijssel een consulent benoemd. Met medewerking der zuivelconsulenten kwamen vele nieuwe zuivelfabrieken tot stand en werden bestaande, zowel technisch als administratief, verbeterd.

Volgens *B. van der Burg*, van 1906 tot 1912 zuivelconsulent in Gelderland, bestonden er in 1900 in deze provincie: 25 coöperatieve mechanisch gedreven zuivelfabrieken ¹⁾; 26 coöperatieve handkrachtzuivelfabrieken; 29 particuliere mechanisch gedreven zuivelfabrieken en 8 particuliere handkrachtzuivelfabrieken.

Toen de coöperatieve stoomzuivelfabrieken zich een weg begonnen te banen, was het met de meeste particuliere handkrachtfabriekjes spoedig gedaan, omdat de handkracht als zodanig niet te handhaven was, maar ook omdat hun door de oprichting van een coöperatie vaak de grondstof ontnomen werd. In vele gevallen werden deze fabriekjes door de gestichte coöperaties overgenomen. Vaak ging een aantal fabriekjes - ook wel coöperatieve - in één te stichten grotere coöperatieve stoomzuivelfabriek tegelijk over.

De bedragen, gemoeid met de oprichting van een zuivelfabriek, waren op het eind van de vorige eeuw zeer laag. Het waren dan ook maar zeer eenvoudige bedrijfjes. Als prijs voor de grond, waarop gebouwd werd, vonden wij 25 à 50 cent per m² genoteerd. Soms werd ze door de een of de ander geschonken. De prijs voor het gebouw en de werktuigen bepaalde zich bij een handkrachtfabriekje tot enkele honderden guldens en bij een stoomfabriek, [081] waarbij we dan ook in latere jaren zijn aangeland, tot bedragen van ± f 10.000,- voor het gebouw en een enigszins lager bedrag voor de inventaris. Maar de melkprijs was ook dienovereenkomstig en bewoog zich tussen 2½ en 3 cent per liter met gratis teruglevering van de ondermelk.

Volgens *Dr. A.G. Breen*, die vele jaren zuivelconsulent in de provincie Overijssel was, werd in de IJsselstreek en op het Kampereiland het langst de boterbereiding op de boerderij gehandhaafd. Op vele boerderijen werkte men volgens het zgn. Swartz-systeem. De kwaliteit van de boter zou hierdoor beter en speciaal voor export geschikt zijn geweest.

Na het in gebruik komen van de centrifuge voor de machinale ontroming der melk werd volgens *Breen* in Overijssel de totstandkoming van de fabriekmatige zuivelbereiding belemmerd door de aanschaffing van deze werktuigen door de boeren, ook door vele kleine boeren, voor wie dit werktuig echter niet rendabel was. In de omgeving van Deventer en Zwolle waren in die tijd nogal wat particuliere fabriekjes (o.a. van de firma *Lugard en Maas*). *P. van der*

i) Onder „coöperatieve" ook te verstaan n.v.'s op coöperatieve grondslag en verenigingen volgens de wet van 1855.

Veerⁱ⁾, die aanvankelijk aan enkele dezer fabriekjes gewerkt heeft, deelde ons mede, dat destijds nogal een harde strijd tegen de boerenboter gevoerd moest worden. De fabrieksboter, die naar de markt te Zwolle ging, werd verpakt in vaatjes van 20 kg en werd zodanig opgemaakt, dat ze op boerenboter leek ⁱⁱ⁾). Ook hier hadden de boeren bezwaar tegen de fabrieksoudermelk; men was soms genoodzaakt er nagelkaas van te maken.

Volgens *V.R.Y. Croesen*, die de voorganger van *Breen* in Overijssel was, waren er in 1902 in deze provincie: 18 coöperatieve stoomzuivelfabrieken; 20 coöperatieve handkrachtfabrieken; 35 particuliere stoomzuivelfabrieken en 5 particuliere handkrachtfabrieken.

De meeste particuliere bedrijven werden later in coöperaties omgezet, terwijl ook na verloop van tijd het botermaken op de boerderij geheel ophield. Toch heeft deze bedrijfsvorm zich in dit gedeelte van het land nog het langst gehandhaafd, waardoor ook de botermarkt te Zwolle tot na de eerste wereldoorlog in stand kon blijven. De ontwikkeling der zuivelbereiding, welke intussen in andere delen des lands had plaatsgevonden, en de krachtige steun van zuivelconsulent en organisaties, werkten ertoe mede, dat men hier zonder overgangsvorm veelal direct tot flinke stoomzuivelfabrieken kwam.

i) Oud-directeur der C.Z. te Wilp bij Deventer.

ii) In die tijd vond men de fabrieksboter nogal eens te „neutraal“ van smaak. Toen schrijver in 1908 in een zuivelfabriek in Friesland werkte, bracht hij eens een pakje boter van deze fabriek mee naar huis. Zijn moeder, die toen zelf nog boter op de boerderij maakte, vond aan deze fabrieksboter geen „smaak“ genoeg.

Verdere ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding

Hoewel de overgang van de bereiding van boter en kaas op de boerderij naar de gezamenlijke bereidplaats „de fabriek" al een hele stap vooruit was, bleek al spoedig dat men er daarmee alleen niet was. Verschillende moeilijkheden van kwaliteit en afzet van het produkt verplaatsten zich van de boerderij naar het fabriekje. Evenals de boeren voorheen steun bij elkaar hadden gevonden in de melkverwerking, kwamen nu vooraanstaande personen in verschillende streken tot de overtuiging dat men verder moest gaan en trachten de fabriekjes tot samenwerking te brengen in *bonden van zuivelfabrieken*.

Het ging er bij de oprichting dezer bonden vooral om de fabrieken door samenwerking zoveel mogelijk te steunen en voor te lichten. Deze samenwerking kreeg overal een federatief karakter, waardoor de fabrieken niet gedwongen kunnen worden zich te onderwerpen aan maatregelen, die zij zelf niet wensenⁱ). Dit neemt niet weg, dat meerderheidsbesluiten van een algemene vergadering, welke het eigen bestaan der leden-fabrieken niet aantasten, volgens goed democratisch gebruik gevolgd dienen te worden.

Het werk der bonden bestond in de eerste jaren van hun bestaan vooral in maatregelen ter verbetering van de afzet en de kwaliteit van het produkt. De bonden gingen datgene doen wat door elke fabriek afzonderlijk niet of nauwelijks gedaan kan worden. Men denke hierbij vooral aan de gezamenlijke verkoop en het houden van periodieke kwaliteitskeuringen der produkten, waardoor betere afzetmogelijkheden gevonden konden worden en onderlinge kwaliteitsvergelijking mogelijk werd.

Zoals wij herhaaldelijk zagen, waren de boeren bij de oprichting der zuivelcoöperaties daartoe in vele gevallen aangespoord en voorgelicht door vooraanstaande personen, die zelf geen boer waren, maar die toch de boerenzaak wilden dienen. Zo ging het ook bij de verdere ontwikkeling der samenwerking en zij werden hierbij vaak gesteund door jonge mensen, die zelf geen boer waren, maar wel uit de boerenstand afkomstig. Wij hebben hier het oog op boerenzoons, die zich - in Friesland vooral - gingen [119] bekwamen om beheerder van een zuivelfabriek te worden.

Door de slechte gang van zaken in het boerenbedrijf en doordat de zuivelbereiding op de boerderij kwam te vervallen, ligt het voor de hand dat hun deze functie wel aantrok, ook al omdat de zuivelbereiding in de fabriek nog zo dicht bij die op de boerderij lag. Het zij ver van ons hiermede te willen zeggen dat er ook uit andere beroepen en andere provincies geen flinke zuivelmensen zouden zijn voortgekomen, maar het valt wel op, dat er onder hen zoveel zijn, die uit het Friese boerenbedrijf afkomstig zijn.

Velen van hen hebben een belangrijke rol vervuld bij de verdere ontwikkeling der zuivelcoöperatie. Zij waren in vele gevallen de vertrouwde raadgevers der boeren en hebben, in samenwerking met notabelen en vooraanstaande boeren, initiatieven ontwikkeld, die voor de zuivelcoöperatie van groot belang zijn geweest. Zij voelden zich boer met de boeren. *Mr. E.M. Meijers Q¹⁸*) zegt daaromtrent: „De directeuren in Friesland beschouwen zich niet als loontrekkers in dienst ener vereniging, maar zij juist zijn de stuwende kracht in de zuivelcoöperatie. Hun namen vindt men steeds in de eerste plaats in de Friesche Bond van Coöperatieve Zui-

i Hierop moet een uitzondering worden gemaakt, voorzover enkele bonden in de latere jaren bepalingen in hun statuten hebben opgenomen, die het nemen van bindende besluiten inzake bepaalde onderwerpen mogelijk maken.

velfabrieken en in de verschillende provinciale Commissies in het belang der coöperatie en de zuivelindustrie genoemd".

Men zou dit ook op verschillende andere provincies kunnen betrekken, maar *Meijers* was buitenstaander en heeft zich, wat de zuivelcoöperatie betreft, blijkbaar hoofdzakelijk in Friesland georiënteerd.

Tussen 1893 en 1906 werd een achttal gewestelijke zuivelbonden opgericht.

In 1893 werd de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (Z.N.Z.)* gesticht, met als werkgebied Limburg en Noord-Brabant

De *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)* kwam in 1896 tot stand, evenals de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Drenthe*. De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* volgde in 1897, evenals de *Noord-Brabantsche Zuivelbond*. De *Bond van Zuivelfabrieken in de provincie Groningen* en de *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werden in 1900 opgericht. De *Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland* volgde in 1906.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland* werd in 1902 opgeheven en er zijn zo goed als geen gegevens over bekend. De *Noord-Brabantsche Zuivelbond* verdween in 1909 en in hetzelfde jaar kwam de *Brabantsche Zuivelbond* tot stand. De *Zuid-Hollandsche Zuivelbond (Z.H.Z.)* werd in 1921 opgericht.

De doelstelling van alle zuivelbonden was de bevordering der belangen van de aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. De omschrijving der middelen ter bereiking van het doel verschilde onderling nogal wat, maar in de praktijk leidden ze toch alle naar hetzelfde doel.

De ZNZ., die aanvankelijk alleen een reglement had, omstreeks hierin als doelstelling: „de benoeming van alle belangen der vereenigingen melkerijen, [120] vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan". Een bij Koninklijk Besluit goedgekeurd statuut kwam in 1898 pas tot stand. Hierin werd een ruimere omschrijving der doelstelling gegeven, nl. „bevordering der zuivelindustrie door zich op de hoogte te houden van de verbeteringen, die de wetenschap en de praktijk op het gebied der zuivelbereiding aan de hand doen en haar leden daarmee bekend maken". Het werkgebied werd tot Gelderland uitgebreid en de aangesloten „melkerijen" werden districtsgewijze ingedeeld.

De *Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland* geeft vanaf het begin een veel uitvoeriger omschrijving van de wijze waarop het doel zal worden nagestreefd, nl. „door samenwerking en wederkerige voorlichting, het bevorderen van de goede naam der zuivelproducten in binnen- en buitenland, het geregeld houden van keuringen, het deponeren van een handelsmerk, het aankopen en controleren van hulpstoffen voor de aangesloten fabrieken, het controleren der administraties van coöperatieve zuivelfabrieken, het doen van proefnemingen en onderzoekingen, het geven van gelegenheid tot het verkrijgen van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in de zuivelfabrieken, het geven van financiële steun aan onvermogens en het bevorderen van de goede toepassing der beginselen van de coöperatie". Men kan wel aannemen dat deze uitvoerige omschrijving ongeveer alles omvat wat tot het werkkerrein der bonden behoort en in de loop der jaren is daarin niet veel verandering gekomen. Ook de andere zuivelbonden hebben hun werkkerrein ongeveer op dezelfde wijze omschreven.

Reeds in de eerste vergadering van de G.O.Z. wees voorzitter *G.J. Bieleman* er op, dat men langs deze weg ook tot landelijke samenwerking moest komen. Het gevolg hiervan was o.m. dat in de eerste vergadering van de Friese Zuivelbond mededeling werd gedaan van een ingekomen schrijven van eerstgenoemde Bond om tot oprichting van een Nederlandse zuivelbond te komen. Enkele zuivelbonden hadden zich aanvankelijk aangesloten bij de Nederlandsche Coöperatieve Bond. (N.C.B.)

Hoewel men langs die weg tot betere afzetmogelijkheden voor de produkten kwam door contacten met verbruikscoöperaties in binnen- en buitenland, bleek dit toch niet de gewenste vorm te zijn om tot een gezamenlijke behartiging der landelijke zuivelbelangen te komen. Hiertoe leidde de op 20 oktober 1900 opgerichte *Algemeene Nederlandsche Zuivelbond* (Federatieve vereeniging van Bonden van Coöperatieve Zuivelfabrieken, bij verkorting F.N.Z.)ⁱ).

In de statuten dezer organisatie worden het doel en de middelen ter bereiking daarvan als volgt omschreven: [121]

De bevordering der belangen van de coöperatieve zuivelbereiding in Nederland door:
samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen;
het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten;
het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn;
het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken;
het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding;
het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.

Wij zullen verder in dit hoofdstuk de ontwikkeling en de belangrijkste uitingen van werkzaamheid der gewestelijke zuivelbonden in volgorde hunner totstandkoming bespreken, doch hebben gemeend hieraan voorafgaand ook de grondslag van de F.N.Z. te moeten aangeven, daar deze hierbij ook herhaaldelijk ter sprake zal komen. Tevens zullen bij de bespreking der zuivelbonden de organisaties ter sprake komen die in het verband van deze bonden ontstonden en zich verder zelfstandig ontwikkelden. Ook schenken wij in dit hoofdstuk aandacht aan de *Bond van Kaasproducenten* en de Coöperatieve Melk Centrale (*C.M.C.*)

i Toen de F.N.Z. in 1950 het predikaat „Koninklijk” ontving, is deze naam gewijzigd in Koninklijke Nederlandse Zuivelbond.

[131] Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)

Op 6 juni 1896 werd op initiatief van *G.J. Bieleman*, hoofdonderwijzer en voorzitter van de coöperatieve zuivelfabriek te Vorden, in Zutphen de *Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken (G.O.Z.)*

opgericht. Er traden 14 fabrieken als lid toe. *Bieleman* werd voorzitter en verder werden tot bestuursleden benoemd *E.E. Kronenburg*, onderwijzer te Eefde, die tevens secretaris werd, *Plegt*, onderwijzer te Rossum, *Jansen*, aannemer te Didam en *Heering*, winkelier te Oene. In de oprichtingsvergadering waren slechts twee boeren aanwezig. De boeren hebben de eerste 20 jaar van het bestaan van de *G.O.Z.* hierin geen rol van betekenis vervuld. Pas in 1916 kwam de eerste boer in het bestuur. Dit was *Joh. Obbink* te Aalten, die de meesten zijner collega's in die streek ver vooruit was ⁱ⁾. Daarna zijn er regelmatig boeren in het bestuur van de *G.O.Z.* geweest, terwijl dezen voor en na ook tot het voorzitterschap geroepen werden.

In de eerste statuten van de Bond werden als belangrijkste doelstellingen aangegeven: de bevordering van het maken van fijne zuivelprodukten; het verschaffen van waarborgen voor de zuiverheid dezer produkten; het bestrijden van knoeierijen in de zuivelhandel; het gezamenlijk aankopen van benodigdheden voor de fabriekmatige zuivelbereiding en aansluiting zoeken met andere gelijkgezinde bonden of verenigingen. Voorts werd bepaald dat alleen coöperatieve fabrieken lid kunnen zijn. Er werd besloten tot het deponeren van een handelsmerk (*G.O.Z.* in een dubbele cirkel) en in het huishoudelijk reglement werden in 1899 bepalingen opgenomen ter bescherming van dit handelsmerk en ter voorkoming van botervervalsing. Van het handelsmerk werd voor groot-verpakking zo goed als geen gebruik gemaakt; wel werd het later voor klein-verpakking gebruikt in verband met de voorschriften der botercontrole.

Teneinde de boter zoveel mogelijk uit handen van binnenlandse kooplieden te houden, oriënteerde men zich in het buitenland om daar rechtstreeks afnemers te vinden. Hiertoe werd de Bond lid van de *Nederlandsche Coöperatieve Bond (N.C.B.)* en kwam daardoor in contact met de Engelse verbruikscoöperatie. In het jaar der oprichting werd in het verband van de *N.C.B.* deelgenomen aan een internationaal coöperatiecongres te Parijs, waardoor contact met afnemers in Frankrijk werd verkregen. In verband hiermede werd nog een handelsmerk (brug) gedeponeerd, maar na verloop van tijd liep het met de afzet van boter langs deze kanalen niet meer.

[132] De levering door de fabrieken was vrij en toen de binnenlandse afnemers wat meer voor de boter gingen betalen, nam de verkoop via de handelskamer van de *N.C.B.* steeds meer af.

In 1899 werd besloten tot het houden van boterkeuringen en nadat inlichtingen waren ingewonnen over de werkwijze van de botermijn te Eindhoven, werd besloten te Zutphen een botermijn op te richten. Hoewel er 26 fabrieken lid van de Bond waren, werd er onvoldoende boter op de mijn aangevoerd. Men deed hiermede dezelfde ervaring op als met de overeenkomst met de *N.C.B.* Wanneer door eigen verkoop wat meer voor de boter kon worden verkregen, leverde men niet aan de mijn.

Bovendien bestond niet de overtuiging dat door levering aan de mijn de boter uit handen van de knoeiers werd gehouden. Sommige handelaren lieten de boter van bepaalde fabrieken op

i) In 1921 werd door *Obbink* in de algemene vergadering van de *F.N.Z.* een inleiding gehouden, waarin hij er op wees, dat veel boeren door gebrek aan ontwikkeling onvoldoende begrijpen waar het bij de coöperatie om gaat. Hij wees ook op het belang van het kiezen van goede bestuursleden; te vaak speelt ijdelheid hierbij een rol en vele besturen schieten te kort in de regeling van een doeltreffende controle op het beheer. Het gevolg hiervan is een te grote invloed van de directeur, die moet begrijpen dat hij een dienende en geen heersende taak heeft.

vluchtige vetzuren onderzoeken met het oog op vermenging met andere vetten. In 1900 kwamen er moeilijkheden met de administratie van de botermijn; er bleek een tekort van ± f 1600,- te zijn, dat door een lening bij de fabrieken werd aangezuiverd.

Voorzitter *Bieleman* gaf een krachtige leiding aan de Bond, maar in 1901 trad hij af wegens zijn benoeming tot rijksboterinspecteur. Zuivelconsulent *H. B. Hylkema* werkte krachtig mede om tot betere toestanden op zuivelgebied te komen, maar organisatorisch deden zich na het vertrek van *Bieleman* telkens moeilijkheden voor.

In 1902 kwam er bezwaar tegen de uitgaven van de F.N.Z. en er ontstond twijfel of men wel lid van deze organisatie moest blijven. Secretaris *F. E. Posthuma* kwam hierover praten en men bleef lid. In hetzelfde jaar had men hem nodig, omdat er moeilijkheden in het bestuur waren ontstaan, die men blijkbaar zelf niet kon oplossen. Er was een groep directeuren, die bezwaren tegen voorzitter *Lange*, een fabrikant uit Twente, had. Er werd een voorvergadering gehouden, met het gevolg dat *Lange* bij een verkiezing niet herkozen werd en het gehele bestuur aftrad. Naar aanleiding van een en ander werd een bepaling in het huishoudelijk reglement opgenomen, waarbij de meerderheid der bestuursleden niet uit directeuren van fabrieken mocht bestaan. In dezelfde vergadering werd besloten het secretariaat tot een ambtelijke functie te maken. Deze werd gecombineerd met die van administrateur van de botermijn en het salaris werd vastgesteld op f 800,-, welk bedrag ten dele gevonden werd door een korting op de gemijnde boter.

Ook in de F.N.Z. waren in die jaren punten van wrijving, die de jonge bonden te verwerken kregen. Zo was er in het zuiden des lands een sterke stroming om tot verhoging der invoerrechten op granen en vetten te komen. De G.O.Z. verklaarde zich hiertegen. Ook omtrent een in te stellen botercontrole bestond verschil van mening. De een wilde controle van rijkswege, de ander voelde meer voor een particuliere controle.

Met de botermijn bleef het sukkelen. Er kwamen partijen boter van [133] [134] buiten het bondsgebied op de mijn, o.a. van de Friesche Coöperatieve Zuivel Export-Vereeniging te Leeuwarden en de Coöperatieve Centrale Boterknederij te Assen. Deze partijen drukten de prijs en besloten werd om in het vervolg alleen boter van de aange sloten fabrieken toe te laten.

Ook dit hielp niet en het volgend jaar (1905) kwam er een motie in behandeling om de mijn op te heffen en alleen een afdeling voor gemeenschappelijke verkoop te behouden.

Dit hield ook verband met financiële moeilijkheden, welke ontstonden doordat een bank, waarmede geldzaken werden gedaan, faillierde. Om de hieruit ontstane schuld af te lossen, wilde men de boterkeuringen afschaffen, maar zuivelconsulent *B. van der Burg*, die *Hylkema* inmiddels opgevolgd was, verzette zich hier zodanig tegen dat het niet doorging. Men had blijkbaar nog niet het juiste begrip van de betekenis der boterkeuringen en vergeleek de uitslagen hiervan te veel met de gemaakte prijzen. Deze hielden echter ook verband met het getal der vluchtige vetzuren, waaruit blijkt dat de botervervalsingen nog niet tot het verleden behoorden.

In de G.O.Z. heeft, zoals wij reeds zagen, vooral in de eerste jaren de invloed van de directeuren der fabrieken een belangrijke rol gespeeld. Dit lag ook wel voor de hand, omdat de boeren in dit gebied toen in het verenigingsleven nog maar weinig naar voren kwamen.

J. Bieleman (1854 - 1921)

Joh. Obbink (1869 - 1957)

Het waren vooral de grootgrondbezitters, onder wie de fabrikanten in Twente en de Achterhoek en niet te vergeten de onderwijzers en andere dorpsnotabelen, die leiding gaven in plaatselijke zuivelfabrieken en in het bondswerk. Zij werden hierbij gesteund door de directeuren der grotere fabrieken, waarvan velen uit Friesland afkomstig waren en daar hun opleiding hadden gehad.

Technisch zowel als organisatorisch vormden zij een grote steun in het zich ontwikkelende organisatieleven, met het gevolg dat zij ook in leidinggevende functies kwamen. Ook in Friesland en elders zag men dit, maar in de G.O.Z. traden zij zelfstandiger op en dit heeft het bondswerk gedurende de eerste jaren, vooral op het gebied van de boterverkoop, doorkruist. Er waren altijd directeuren die meenden het beter te kunnen dan de Bond en mogelijk was dit in die tijd ook wel zo. Het gevolg was dat zowel de botermijn als de verkoop van bondswege

niet tot voldoende ontwikkeling kwam. Voeg daar dan nog bij de financiële moeilijkheden, die er met deze wijze van verkoop een paar maal voorkwamen, dan heeft men wel het beeld van de mislukking op dit gebied in de G.O.Z.

Nadat nog getracht was tot een mijnverkoopstelsel van de boter in het buitenland (Keulen) te komen, hetgeen ook tot teleurstelling leidde, werd in 1905 op voorstel van de fabriek te Eibergen besloten de zakelijke aangelegenheden - verkoop van boter zowel als aankoop van hulpstoffen - in het vervolg buiten de Bond te houden. Dit had in 1906 een belangrijke statutenwijziging tot gevolg, waardoor de taak van de Bond in hoofdzaak op het voorlichtende en controlerende werk werd gericht.

[135] Teneinde de fabrieken toch in de gelegenheid te blijven stellen de boter door middel van de organisatie te verkopen, werd door de F.N.Z. de Zutphense mijn van de G.O.Z. overgenomen en naar Arnhem verplaatst. Niet alle fabrieken van de G.O.Z. waren het met deze gang van zaken eens en deze richtten in hetzelfde jaar de *Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging (E.C.B.)* op, die in Zutphen opnieuw met een botermijn begon. Een veel groter aantal fabrieken vertrouwde echter haar boterverkoop toe aan de botermijn van de F.N.Z., waaraan in 1908 een afdeling *Rechtstreeksche Verkoop (R.V.)* verbonden werd.

Naast deze wijze van verkoop konden de fabrieken aan eigen verkoop blijven doen en hoewel verschillende fabrieken in het G.O.Z.-gebied wel voor deze vrijheid van handelen voelden, kwam toch na verloop van tijd weer de wens naar voren om deze verkoop in hechter verband gewestelijk te gaan regelen. Hierover hield *A. H. Zwart*ⁱ⁾ in 1916 in de bondsvergadering een inleiding, waarna onder leiding van de Bond besprekingen werden gevoerd om tot de oprichting van een coöperatieve zuivelverkoopvereniging te komen.

Hoewel deze als *Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging „Gelderland-Overijssel“ (C.Z.G.O.)* in 1917 tot stand kwam en zich hierbij 78 fabrieken aansloten, was dit toch niet de organisatie zoals *Zwart* en anderen zich hadden voorgesteld. Daartoe zat ze te los in elkaar en had ze in verband met de heersende oorlogsomstandigheden ook enigszins een crisis karakter.

Ze [136] vormde met overeenkomstige verenigingen in andere provincies de tot *Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (N.C.Z.)*, gereorganiseerde afdeling R.V. van de F.N.Z., waarop wij in het volgend hoofdstuk terug komen. De C.Z.G.O. werd in 1922 opgeheven, waarna 13 fabrieken onder leiding van *Zwart* de *Geldersch-Overijsselsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging (G.O.C.Z.)* oprichtten, die in haar grondslag en werkwijze veel overeenstemming vertoont met de F.C.Z.E.V., welk voorbeeld *Zwart* en de zijnen ook steeds voor ogen had gestaan. In hetzelfde jaar en feitelijk in verband met deze gang van zaken in Gelderland en Overijssel werd de N.C.Z. gereorganiseerd tot een verkoopvereniging met fabrieken als directe leden, als hoedanig zich 46 G.O.Z.-bedrijven aansloten.

De E.C.B., die tijdelijk buiten werking was geweest, begon, eveneens in 1922, weer met een botermijn te Zutphen en de verkoop van boter van haar ledenⁱⁱ⁾.

i) Directeur der C.Z. te Borculo.

ii) Vele jaren later (1941) kwam de Coöperatieve Handelscombinatie voor Zuivelproducten „De Graafschap“ tot stand, waarbij zich een achttal bedrijven aansloot. Nog weer later sloot een aantal bedrijven, dat inmiddels kaas was gaan maken, zich voor de verkoop van dit produkt bij de Coöperatieve Producenten Handelsvereniging „De Producent“ te Gouda aan, terwijl voor de verkoop van melkpoeder weer andere oplossingen werden gevonden.

A.H. Zwart (1873-1946)

Een aantal bedrijven bleef zijn eigen verkoop verzorgen, zodat het G.O.Z.-gebied wat dit betreft een weinig strak beeld bleef vertonen.

Door de moeilijkheden die men de eerste jaren met de botermijn en de verkoop van de boter had ondervonden, was de aandacht van het overige bondswerk wat afgeleid. Door de in 1906 plaats gevonden statuten-wijziging begon dit echter na dat jaar beter tot zijn recht te komen. Omtrent de controle der boekhouding van de fabrieken pleegde men eerst overleg met een particuliere accountant, maar het lag meer voor de hand dat dit werk door de in 1903 aange-stelde ambtenaar-secretaris zou worden gedaan. Daar deze toen echter tevens met de admini-stratie van de botermijn belast was, kwam hij aanvankelijk niet voldoende aan het andere werk toe.

Ook met de toetreding der fabrieken tot de Bond liep het de eerste jaren niet vlot. In 1903 wa-ren 27 fabrieken lid van de Bond, waarvan er 20 bij de botercontrole waren aangesloten. Bij de boterkeuringen, welke in 1901 verplicht werden gesteld, bleek dat nog lang niet alle fabrieken in staat waren een goed produkt te maken en over het bekend maken der keuringsuitsla-gen kwam nogal verschil van mening voor. Velen vreesden hiervan nadelige gevolgen bij de verkoop.

Het was nog een voelen en tasten in welke richting moest worden gegaan. Er diende nog prop-aganda te worden gevoerd onder de niet aangesloten bedrijven, vooral in Overijssel, en ook bij de fabrieken zelf ontbrak het nog te veel aan een goede coöperatieve inslag. In 1905 zon-den slechts 9 van de 35 aangesloten fabrieken een jaarverslag aan de Bond. Er [137] bestond een zekere vrees om cijfers te publiceren met het oog op de onderlinge concurrentie en omdat men de oprichting van nieuwe fabrieken in de omgeving van reeds bestaande fabrieken niet wilde aanmoedigen.

Aanvankelijk heeft de Bond een maandblaadje uitgegeven; men is hiermede opgehouden toen er bij de F.N.Z. plannen bestonden om tot het uitgeven van een weekblad voor het gehele land te komen. Enkele fabrieken gingen later (1907) zelf een blaadje onder de leden verspreiden. Deze vorm van voorlichting en propaganda had levensvatbaarheid en bestaat ook thans nog.

In 1908 kwam er meer actie op het gebied der kwaliteitsverbetering. De boterkeuringen, die nu wekelijks werden gehouden, gaven daar aanleiding toe. Er waren verschillende fabrieken waarvan de boter op de keuringen niet meer dan 50 punten (maximaal 100) behaalde en men klaagde over gebrek aan belangstelling voor de driemaandelijke tentoonstellingen, die van de gekeurde botermonsters gehouden werden. Een voorstel om een leraar voor het onderwijs aan het personeel aan te stellen, werd afgewezen; in 1909 werd de secretaris met deze taak belast.

Uit de statistische gegevens, die meer en meer in de jaarverslagen worden verwerkt, blijkt dat de kwaliteit der boter volgens de boterkeuringen beter werd. In 1909 behaalde 87 % der monsters meer dan 50 punten, terwijl 70 % boven de 60 punten kwam. Ongetwijfeld heeft ook een wijziging in het gebruik der puntenschaal tot dit betere resultaat medegewerkt. Dit onderwerp was voor en na aan de orde, evenals de eisen welke gesteld moesten worden om de fabrieken voor een boterkeuringsdiploma in aanmerking te doen komen. Gedurende een aantal jaren werden deze eisen jaarlijks door de algemene vergadering vastgesteld.

In die tijd ging men zich ook oriënteren omtrent de beste wijze van boterbereiding. Door een commissie werd hieromtrent een rapport uitgebracht en het ging hierbij vooral om de vraag of het werken met een karnkneder voordelen bood boven het gebruik van de zgn. Holsteinse karn. Vastgesteld wordt, dat de fabrieken vooral over een goede koelinrichting moeten beschikken. Door de fabrieken wordt nu ook meer en meer aandacht geschonken aan de door de boeren afgeleverde melk en men begint met de voorlichting inzake de beste wijze van melkwinning.

Ook de door de fabrieken gemaakte boterprijs had de aandacht van de Bond. In verband met de eigen verkoop door een aantal fabrieken werd een commissie ingesteld, die wekelijks aan de hand van door de fabrieken verstrekte strekte gegevens trachtte een richtprijs vast te stellen voor de verkoop van boter in Duitsland en aan winkeliers in het binnenland. Bevredigend werkte dit echter niet en later wordt er van deze „prijszetterij" niet veel meer vernomen, maar wel wordt in 1912 een regeling getroffen, waarbij wekelijks verschillende boternoteringen en mijnrijzen worden doorgegeven aan [138] fabrieken, die daarin belang stellen.

Dit waren er in dat jaar 56, hetgeen er op wijst, dat nog een vrij groot aantal fabrieken „eigen zaken" deed. Toch werd door steeds meer fabrieken ook gebruik gemaakt van de afdeling R.V. van de F.N.Z.

Ook op administratief gebied was er vooruitgang. Meer en meer fabrieken begonnen gebruik te maken van de controle der boekhouding en de inrichting der boeken door de bondssecretaris. Hierdoor werd het ook mogelijk wat meer statistische gegevens te verzamelen. Van een aantal fabrieken worden gegevens vermeld omtrent de melkverwerking, afschrijving van gebouwen en werktuigen, ledenkapitaal, onkosten en opbrengst der produkten.

Uit de administratie van een aantal fabrieken verzamelde secretaris *H. Zondervan* jaarlijks enige cijfers om na te gaan hoe het met de exploitatiekosten der fabrieken van verschillende grootte gesteld was. Gegevens van 29 fabrieken stonden hem hiertoe ter beschikking. Deze deelde hij naar drie groepen in, nl. bedrijven die minder dan 2 mln. kg. melk per jaar verwerken (A), die welke van 2 tot 5 kg. melk per jaar verwerken (B) en die welke meer dan 5 kg. melk per jaar verwerken (C). Het resultaat waartoe hij in 1913 kwam, was als volgt:

Groep	A: < 2 mln. kg.	B 2 - 5 mln. kg.	C > 5 mln. kg.
per 1000 kg melk	f.	f.	f.
bereidingskosten	2,01 ¹	1,52 ¹	1,23 ²
algemene kosten	0,86 ⁷	0,88 ²	0,87 ⁶
verkoopkosten	0,73 ³	0,72 ⁸	0,80 ²
totale bedrijfskosten	3,61 ⁹	3,13 ¹	2,91

Voorts werden de volgende kosten genoteerd:

	f.	f.	f.
intrest	0,38 ²	0,29 ⁴	0,11 ⁶
melkvervoer	2,70 ⁵	2,20	2,30 ³
provisie en koersverschillen	0,64 ⁷	0,14 ⁸	0,31 ⁴
afschrijving	1,48 ¹	0,63 ⁵	0,53 ⁷
algemeen totaal	8,83 ⁴	6,40 ⁸	6,18

Het uitgekeerde melkgeld per kg geproduceerde boter bleek in de drie genoemde groepen te zijn: *f* 1,15⁴; *f* 1,171; *f* 1,19⁶.

Op een in 1912 te Zutphen gehouden landbouwtentoonstelling werden de activiteiten van de Bond uitvoerig gedemonstreerd. Er waren toen 57 fabrieken aangesloten die 191 mln. kg. melk van 69.000 koeien verwerkten.

De verbetering van de kwaliteit der boter bleef steeds de aandacht vragen en in 1913 werd besloten een deskundige aan te stellen voor het [139] opsporen der botergebreken. Het duurde echter tot 1915 tot deze er was. Door de F.N.Z. (R.V.) werd in de kosten van deze dienst bijgedragen. Aanvankelijk meende men een meester-botermaker te moeten aanstellen, maar al spoedig zag men in voor dit werk een breder onderlegd technicus te moeten hebben, die ook cursussen voor het personeel zou kunnen leiden. In 1914 werd hiertoe een oud-leerling der Rijkszuivelschool benoemd, die op 1 januari 1915 in functie trad. De belangstelling voor dit werk bleek vooral bij de boterkeuringen, die steeds meer aandacht kregen.

De controle op de boekhouding der fabrieken breidde zich meer en meer uit. In 1913 werden 46 fabrieken gecontroleerd, waarvan 32 drie-maandelijks en 1 (melkinrichting) eenmaal per maand. Door deze controle ontstond een grotere eenvormigheid der fabrieksboekhoudingen, welke nog bevorderd werd door het voor gezamenlijke rekening aanschaffen van gelijkvormig ingerichte boeken voor de fabrieksadministratie. In 1912 werd een *Commissie voor Coöperatie* ingesteld, die zich vooral met grensregelingen tussen fabrieken ging bezighouden en modelstatuten en een huishoudelijk reglement voor de aangesloten fabrieken ontwierp.

Evenals overall elders vroeg de in 1914 uitgebroken eerste wereldoorlog veel aandacht, hetgeen nog werd versterkt door een in dat jaar dreigende mond- en klauwzeerepidemie, waardoor van regeringswege verplichte pasteurisatie der nevenprodukten werd voorgeschreven. De bestrijding van besmettelijke veeziekten was trouwens al eerder aan de orde geweest.

1916 was een belangrijk jaar voor het secretariaat van de Bond, daar toen besloten werd tot de aanstelling van een landbouwkundig ingenieur als secretaris (*Ir. R. C. Jonkman*), terwijl *Zon-der van* geheel met de controle der administratie van de fabrieken en het penningmeesterschap

van de Bond werd belast. In 1917 werd een commissie ter bestudering van het *pensioenvraagstuk* benoemd. Deze commissie deed in 1919 een vergaand voorstel, n.l. om het gehele personeel van alle bondsfabrieken in één onderlinge verzekering op te nemen en de kosten daarvan door de Bond te laten dragen.

De bondsvergadering verwierp echter dit voorstel. In 1920 werd het pensioenvraagstuk aan de *Commissie voor Coöperatie* in behandeling gegeven. De voorzitter der commissie, *Joh. Ob-bink*, besprak het in de bondsvergadering, maar men kwam er niet uit. Toch werkten deze besprekingen ertoe mede, dat de aandacht der fabrieken op dit vraagstuk gevestigd werd en verschillende fabrieken zelfstandig een regeling troffen. De meeste fabrieken sloten zich hiertoe aan bij het *Coöperatief Verzekerings Fonds* te Leeuwarden.

De regeringsmaatregelen tengevolge van de oorlog beïnvloedden het werk van de Bond, maar niettemin kwam dit meer en meer op gang. In 1918 werd bij 78 fabrieken de administratieve controle uitgeoefend en werd een technische controle voorbereid. Een voorstel hiertoe kwam in 1919 in de algemene vergadering. Hierbij bleek weer de invloed der directeuren, waarvan [140] een meerderheid deze controle niet wenste omdat zij dit als een inbreuk op hun zelfstandigheid beschouwde. Het gevolg hiervan was dat het voorstel werd verworpen.

Maar de controle breidde zich steeds uit, zodat niet alleen een tweede controleur moest worden aangesteld, maar ook bleek steeds duidelijker dat een goede administratieve controle dient te worden gesteund door een technische controle in de fabriek, waardoor kan worden nagegaan of de uitgaande produkten en de binnenkomende melk met elkaar in evenwicht zijn (de zgn. vet- en plasbalans). Slechts één fabriek bleef zich tegen deze uitbreiding der controle verzetten. Later bleek dat in deze fabriek bij de bereiding van gecondenseerde melk met vreemde vetten geknoeid werd (Q¹⁹).

Aan de controlewerkzaamheden in het algemeen wordt in de G.O.Z. veel zorg besteed. In 1922 werd een commissie ingesteld om na te gaan op welke wijze de administratieve controle moet worden ingericht om zo goed mogelijk te functioneren. Deze commissie stelde richtlijnen op die bij de controle dienden te worden gevolgd en wees er daarbij op dat het van belang is dat, zowel voor administratieve als voor vetgehaltecontrole, commissies uit de leden worden ingesteld om bij het uitoefenen der controle aanwezig te zijn.

Ook de belastingvraagstukken der fabrieken vroegen bij de controle veel aandacht, waarbij lange tijd met de fiscus gestreden is over de belastbaarheid der bijschrijving en/of rente van het ledenkapitaal volgens de wet op de dividend- en tantiëmebelasting. Deze aangelegenheid vroeg in de G.O.Z. bijzondere aandacht, omdat in dit gebied verschillende belastinginspecties en raden van beroep bestaan, die ten aanzien van deze aangelegenheid niet altijd hetzelfde standpunt innamen.

Gedurende de eerste wereldoorlog kwam het vraagstuk van de industriële verwerking der ondermelk sterk naar voren. Door het ontbreken van het nodige voer tengevolge van de oorlogsomstandigheden werden er op de boerderijen steeds minder varkens gehouden, waardoor veel overtollige ondermelk ontstond. In de omgeving van Zwolle gingen de gedachten in de richting van een centrale coöperatieve melkproduktenfabriek. De secretaris van de FN.Z, had over dit onderwerp in 1911 al een inleiding in de bondsvergadering gehouden, maar er kwam toen hoegenaamd geen reactie op. Intussen waren de omstandigheden veranderd en elke fabriek trachtte het ondermelkvraagstuk op enigerlei wijze zelf op te lossen. Hier en daar begon men met de bereiding van kaas of caseïne, elders ving men aan met de bereiding van melkpoeder,

welk produkt toen in de coöperatieve fabrieken nog in het beginstadium was en volgens het zgn. „walsensysteem" ⁱ⁾ plaatsvond.

[141] Ook het leveren van melk naar de grote steden in het westen des lands, eerst gedwongen volgens regeringsmaatregelen, later vrijwillig, gaf enig soelaas aan het ondermelkvraagstuk, evenals de verkoop van ondermelk aan een naburige particuliere melkproduktenfabriek, maar het een zomin als het ander gaf een duurzame oplossing van het ondermelkvraagstuk. Ook de verkoop van melk naar het Westduitse industriegebied in de twintiger jaren had geen blijvende betekenis.

De waarnemend zuivelconsulent voor Overijssel, *Ir. W.A. van As*, wees in 1917 in een lezing op de wenselijkheid om tot de stichting van een centrale fabriek voor gecondenseerde melk te komen. In hetzelfde jaar werd hierover door een commissie een rapport uitgebracht, waarin de vraag of een zodanige fabriek wenselijk was positief werd beantwoord, hoewel men niet kon adviseren direct met de bouw hiervan te beginnen wegens de schaarste en duurte der materialen. Wel werd geadviseerd een vereniging op te richten, welke direct zou beginnen met de bouw van een centrale caseïnedrogerij ²⁰⁾.

Het een noch het ander is tot stand gekomen en het gevolg hiervan is geweest, dat er in de omgeving van Zwolle een aantal fabrieken zelfstandig is begonnen met de bereiding van gecondenseerde melk. Zij deden dit op de meest eenvoudige wijze, nl. door het maken van gesuikerde gecondenseerde ondermelk, verpakt in vaten. Als regel werd deze door middel van de handel naar Engeland verkocht. Zolang de Engelse markt dit produkt in grote hoeveelheden kon gebruiken, liep het wel, maar een goed gefundeerde industrie kon hierop niet gevestigd worden en toen men in Engeland de import van dit produkt meer en meer ging beperken, bleef er van deze vorm van ondermelkverwerking niet veel over.

Elders ging men meer en meer over op de bereiding van melkpoeder volgens het walsensysteem, dat door zijn eenvoudige inrichting gemakkelijk door de individuele fabriek is uit te voeren. Het gaat er hierbij vooral om of het betreffende bedrijf over een voldoende stoomcapaciteit beschikt. Toen men later overging tot het zgn. verstuivingsstelsel ⁱⁱ⁾, dat veel hogere investeringskosten vraagt, kwam de wenselijkheid der samenwerking op dit gebied opnieuw naar voren.

Door een vrij langdurige ziekte van secretaris *Jonkman* moest het secretariaat van de Bond in 1921/22 door tijdelijke krachten worden waargenomen, waardoor de uitbouw van het bondswerk in die jaren wat stagneerde. Daarna kwam er meer gang in en werd vooral aandacht geschonken aan de kwaliteitsverbetering der produkten door perfectionering der keuringen en technische voorlichting. Er waren commissies voor deze bondsdiensten en ook voor de aankoop van hulpstoffen, hoewel de Bond zich met dit laatste [142] niet daadwerkelijk bemoeide. Ook aan de administratieve en technische controle in de fabrieken werd veel aandacht geschonken en voor deze laatste diende de Bond over een laboratorium te beschikken. In verband hiermede werd in 1925 overgegaan tot de stichting van een nieuw bondsgebouw.

i) Hierbij wordt de melk in een dunne laag op een horizontaal draaiende holle wals (of walsen) gebracht, welke van binnen met stoom wordt (worden) verhit. De aldus gedroogde melk wordt met messen van de walsen verwijderd en daarna fijngemalen. Het aldus verkregen poeder is vrijwel niet oplosbaar.

ii *) De melk wordt hierbij - meestal na voorverhitting - in een toren door een hete luchtstroom tot een fijne nevel verstoven. Dit poeder is zo goed als geheel oplosbaar.

In het jaarverslag van 1925 wordt een uitvoerig overzicht gegeven van de exploitatiekosten van een aantal boterfabrieken van 1906 tot 1925, ontleend aan de rapporten der administratieve controle van de fabrieken die van deze bondsdienst gebruik maakten. Vermeld zij alleen, dat de totale bedrijfskosten in die jaren stegen van f 6,20 in 1906 tot f 10,79 in 1925 per 1000 kg verwerkte melk, terwijl in 1918 een (abnormaal) hoogtepunt werd bereikt van f 17,73. Tevens wordt in dit jaarverslag een overzicht gegeven van gemiddelde onkostencijfers over 1924 en 1925 van boterfabrieken, gerangschikt naar de melkaanvoer, waarbij men de fabrieken die ook andere produkten dan boter maakten of een enigszins belangrijke melkverkoop hadden er buiten hield. Op deze wijze werd de statistische vergelijking tot de eenvoudigste bedrijfstvorm der zuivelfabrieken teruggebracht.

Voor 1925 werden de volgende cijfers genoteerd:

In gld. per 1000 kg melk	Melkaanvoer in kg tot					
	2 mln. (5)	3 mln. (8)	4 mln. (7)	5 mln. (8)	6 mln. (7)	boven 6 mln. (18) ⁱ
<i>Verkoopkosten</i>						
Boterverpakking	0,84	1,03	0,95	1,05	0,99	1,10
Zout, kleursel, reïnculturen	0,04	0,16	0,10	0,06	0,06	0,08
Botervrachten	0,33	0,44	0,18	0,60	0,32	0,40
Provisie	0,17	0,26	0,26	0,14	0,09	0,13
<i>Bereidingskosten</i>						
Brandstoffen	1,17	0,89	0,82	0,75	0,60	0,60
Machinekamerbehoeften	0,14	0,15	0,13	0,07	0,08	0,10
Schoonmaakartikelen	0,14	0,17	0,15	0,11	0,09	0,09
Arbeidsloon	3,30	2,89	2,88	2,49	2,01	1,90
<i>Algemene onkosten</i>						
Melkonderzoek	0,08	0,10	0,07	0,11	0,06	0,06
Drukwerk, kantoorbehoeften	0,41	0,39	0,29	0,30	0,27	0,25
Belasting, assuranties, lidmaatschappen	0,45	0,40	0,41	0,34	0,35	0,33
Melkvervoer	2,84	3,36	3,88	3,25	3,78	3,99
Rente	0,82	0,70	0,46	0,46	0,36	0,39
Diversen	0,18	0,25	0,55	0,28	0,42	0,39
Totale bedrijfskosten	10,91	11,19	11,13	10,01	9,48	9,81
Onderhoud	0,63	1,05	0,88	1,36	1,56	1,06
Waardevermindering	1,82	1,18	1,19	1,-	1,25	0,57
Algemeen totaal	13,36	13,42	13,20	12,37	12,29	11,44

i) Het cijfer tussen haakjes geeft het aantal fabrieken aan, waaruit het gemiddelde voor elke groep werd berekend.

[143] Op deze eenvoudige wijze werd een begin gemaakt met de uitgebreide bedrijfsstatistiek, welke de G.O.Z. in de latere jaren van de aangesloten fabrieken maakte. Het kan tevens als een voorloper worden gezien van de becijferingen die men later maakte om na te gaan welke voordelen verkregen kunnen worden met concentratie van zuivelfabrieken.

Hoewel in het gebied van de G.O.Z. aanvankelijk vrijwel alleen boter werd gemaakt met teruggave der ondermelk naar de boerderij, kwam hierin, zoals reeds vermeld, gedurende en na de eerste wereldoorlog verandering. In de twintiger jaren nam de melkproduktie zodanig toe, dat er voor alle ondermelk geen voldoende plaatsingsmogelijkheid op de boerderijen was hetgeen nog bevorderd werd door het feit, dat de ondermelk bij industriële verwerking meer opbracht dan bij aanwending op de boerderij. Door sommige fabrieken werd hierop in het bijzonder de aandacht der boeren gevestigd door voor de ondermelk een prijs vast te stellen, hetgeen te voren niet gebruikelijk was.

Hierdoor nam de verwerking der ondermelk tot gecondenseerde melk, melkpoeder en kaas meer en meer toe, terwijl ook de toenemende verkoop van consumptiemelk in dezelfde richting werkte. In verband met de aanwezigheid van een aantal belangrijke provinciesteden en de ontwikkeling van de industrie in Twente en de Achterhoek, kwam het melkinrichtingwezen meer en meer op de voorgrond. Aanvankelijk was dit grotendeels in handen van particuliere bedrijven en melkslijters, maar gaandeweg werd dit overgenomen door coöperatieve fabrieken in of bij de consumptiecentra. Op deze wijze had zich in 1925 in het G.O.Z.-gebied reeds een tiental coöperatieve melkinrichtingen van betekenis ontwikkeld. In een 13-tal fabrieken werden toen melkprodukten en in 15 fabrieken werd kaas gemaakt.

Door deze ontwikkeling en de omstandigheden, welke daartoe aanleiding gaven, is de coöperatieve zuivelbereiding in het gebied van de G.O.Z. hoe langer hoe meer een gevarieerd beeld gaan vertonen. De verschillende vormen van verkoop der produkten, welke wij reeds noemden, vormen een soortgelijk beeld.

[309] Samenvatting en besluit

(slot van hoofdstuk VI)

Zonder op volledigheid aanspraak te willen maken, is in het voorgaande getracht een inzicht te geven in hetgeen het ontstaan en de ontwikkeling der coöperatieve zuivelbereiding in de beschreven periode heeft gekenmerkt, benevens enkele daarmee verband houdende verschijnselen.

De toestand in de melkveehouderij was vooral in de jaren tussen 1875 en 1895 zeer slecht. De bereidingsmethoden - vooral van de boter - waren sterk verouderd en hadden geen gelijke tred gehouden met de ontwikkeling op dit gebied in andere landen. Ons produkt verloor daardoor, voorzover het op de internationale markt kwam, hoe langer hoe meer terrein en de producent moest, mede ten gevolge van de in die jaren heersende landbouwcrisis, met een steeds lager wordende prijs genoegen nemen. Ook in andere landen gevoelde men de invloed van deze crisis, maar in Nederland kwam daarbij het feit, dat er met onze produkten en in het bijzonder met de boter in sterke mate geknoeid werd, waardoor de naam van dit produkt in het buitenland ernstige schade ondervond.

De opkomst der fabriekmatige bereiding was een reactie op beide genoemde verschijnselen. Het handwerk der boter- en kaasmakerij, dat eeuwenlang op de boerderij had plaats gevonden, werd gaandeweg, zij het niet overal - men denke aan Zuid-Holland en Utrecht, waar het kaasmaken op de boerderij gehandhaafd bleef - overgebracht naar gezamenlijke bereidplaatsen in dorp en gehucht. Bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende provincies hebben wij gezien hoe aarzelend de eerste stappen om tot deze gezamenlijke bereidplaatsen te komen, gezet werden.

Lang niet overal waren het de boeren zelf, die tot deze veranderde werkwijze het initiatief namen. Conservatisme en onwetendheid speelden hierbij een belangrijke rol, maar ook het feit, dat de handel in zuivelproducten niet in handen der boeren was. Dit leidde er vaak toe dat handelaren, die ook de nadelige gevolgen van de achterlijkheid bij de bereiding op de boerderij ondervonden, de eerste stappen deden tot moderner bereidingsmethoden in door hen gestichte boterfabriekjes.

Hoewel men zich van deze fabriekjes niet te veel moet voorstellen, werd hiermede toch een stap in de richting der mechanisatie en centralisatie der bereiding gezet. Een groot bezwaar van deze ontwikkeling was echter dat vele van deze handelaren, vooral in het zuiden des lands, van hun productiebedrijfje tevens een mengbedrijf maakten, met het gevolg dat het produkt verknoeid bij de consument kwam. De opkomst der margarine-industrie in ons land in de jaren zeventig heeft deze toestand in sterke mate verergerd, daar er toen een goedkoop produkt voorhanden was, dat zich uitstekend voor het mengen met boter leende. Ook de kaas ontkwam daaraan niet geheel. In Duitsland werd kaas, bereid met margarine, als „Hollandsche kaas" verkocht!

[310] Een ander bezwaar was dat de fabriekmatige bereiding van kaas aanleiding heeft gegeven tot knoeierijen met het vetgehalte, daar men kaas ging bereiden in de vorm en kleur welke van oudsher bekend stond als te zijn bereid uit volle of bijna volle melk, terwijl er aan de fabriekmatig verwerkte melk vaak veel of bijna alle vet onttrokken was. Het heeft jaren geduurd voordat men aan deze misstand een einde heeft gemaakt.

Technisch betekende de fabriekmatige melkverwerking een grote vooruitgang. De bereiding van zuivelproducten moest op de boerderij naast al het andere werk plaatsvinden. Hierdoor alleen al kon er niet de aandacht aan besteed worden, die nodig was om algemeen tot een beter

produkt te komen, nog afgezien van de onmogelijkheid om nieuwere bereidingsmethoden in voldoende mate en snel op zo veel boerderijen ingang te doen vinden.

Door overbrenging der zuivelbereiding naar de fabriek, hoe gebrekkig dit aanvankelijk in vele gevallen ook mag zijn gegaan, kwam deze in handen van personen, wier dagtaak het was de melk tot een hogere waarde te brengen. Hiermede was tevens de basis gelegd voor een definitieve verbetering van de kwaliteit, omdat men hiermede met grotere eenheden te doen kreeg, maar ook omdat de vakman, die zich gaandeweg ontwikkelde, beter toegankelijk was voor voorlichting ter verbetering van de bereidingsmethoden. Ook kreeg hiermede de bestrijding van knoeierijen een betere kans van slagen, hoewel hiermede aanvankelijk nog vele teleurstellingen werden ondervonden.

Toch zou de fabriekmatige zuivelbereiding niet van die omvang en betekenis zijn geworden, indien dit niet tevens een der middelen was geworden om de boer uit zijn achterlijke en afhankelijke positie te bevrijden. Vooraanstaande personen in dorp en gewest begrepen dat hier meer moest gebeuren dan alleen de melkverwerking te mechaniseren en centraliseren. Zij zetten de boeren ertoe aan zelf de handen aan de ploeg te slaan en zich de mogelijkheid niet te laten ontgaan om een groter aandeel in de door de consument bestede prijs voor zijn produkt machtig te worden. In vele gevallen was deze zelfwerkzaamheid der boeren ook noodzakelijk, omdat er geen andere mogelijkheid was.

Wij moeten er hierbij op wijzen dat de particuliere zuivelindustrie, die voor en na de wegbe-reider tot de industriële melkverwerking is geweest, hiervoor in bepaalde gewesten weinig belangstelling aan de dag legde. Met name was dit het geval in het oosten en zuiden van ons land met vele kleine, vaak moeilijk bereikbare boerderijen, waar in die tijd weinig en slechte melk geproduceerd werd. Wij laten hierbij de kleine handkrachtboterfabriekjes, die vnl. door boter- en veevoederhandelaren opgericht werden, buiten beschouwing, omdat deze meestal een kort bestaan waren beschoren, maar hebben het oog op werkelijk industriële ondernemingen, zoals deze zich in de beide Hollanden, Friesland, een gedeelte van Groningen en het westen van Overijssel gingen ontwikkelen.

[311] Deze ondernemingen zien wij maar sporadisch tot stand komen in de oostelijke en zuidelijke provincies, met uitzondering van melkdistributiebedrijven in hier bestaande provincie-steden.

Wij kunnen hiervoor alleen maar deze verklaring vinden, dat deze particuliere ondernemingen in hoofdzaak daar tot stand kwamen, waar men óf over een behoorlijke hoeveelheid melk op niet te verre afstand kon beschikken, óf waar men de afnemer van het produkt in de onmiddellijke nabijheid had. Dit verschijnsel is ook wel logisch; melk is voor de particuliere zuivelbe-reider een grondstof waarmede hij zijn kapitaal rendabel en winstgevend tracht te maken. Het ligt dan ook voor de hand dat hij de onderneming, waarin hij dit doen zal, dáár vestigt waar hij zonder te hoge kosten over goede grondstof kan beschikken en waar hij een behoorlijke zekerheid heeft dat hij het bereide produkt regelmatig en tegen lonende prijs van de hand kan doen.

Voor de boeren lag het vraagstuk anders. Zij moesten, waar zij ook woonden, hun melk kunnen laten verwerken. Bovendien werd het steeds duidelijker dat melk, die men niet zelf kan of wil verwerken, een moeilijk verhandelbaar produkt is, omdat het bederfelijk is en men er dus elke dag afzetmogelijkheid voor moet hebben. Daartoe gaf de particuliere zuivelindustrie lang niet overal voldoende zekerheid, nog afgezien van de prijs, die men er bij een ruim aanbod voor ontving. En dit aanbod werd ruim, want de boeren wilden van de zuivelbereiding op de

boerderij af en door het gebruik van kunstmest en krachtvoeder nam de melkproductie steeds toe. Anderzijds is het te begrijpen dat particuliere ondernemers, ziende dat de boeren meer en meer zelf tot het stichten van fabriekjes overgingen, aarzelden om nieuwe bedrijven te stichten, waar zij er niet zeker van waren op den duur over de nodige melk te kunnen beschikken.

Degenen die de boeren adviseerden zelf met de fabriekmatige zuivelbereiding te beginnen, hadden juist gezien dat dit het antwoord was op de vraag, hoe *allen* van deze verbeterde werkwijze konden profiteren. Inderdaad betrof dit allen, want ook de boeren, die er de voorkeur aan gaven hun melk aan de particuliere ondernemer te blijven leveren, kregen een steun in de rug van de zelfwerkzaamheid hunner collega's, die aan coöperatieve verwerking van hun melk de voorkeur gaven.

Uiteraard zien wij hierbij niet over het hoofd - bij de bespreking der ontwikkeling in de verschillende gewesten is dit voldoende gebleken - dat de coöperatieve melkverwerking, vooral in het begin, met veel vallen en opstaan gepaard is gegaan en dat mislukkingen zijn voorgekomen, die de betrokken boeren geld hebben gekost. Ook vergeten wij niet dat de particuliere industrie initiatieven heeft ontwikkeld waar de coöperatie in die tijd nog niet aan toe kwam.

[312] Men bedenke hierbij dat het particuliere bedrijf reeds industriële verwerking en verkoop (gecondenseerde melk, speciaalprodukten voor kindervoeding e.d. en distributie der melk) toepaste, toen het bij de coöperatie in hoofdzaak nog een verplaatsing der boter- en kaasbereiding van de boerderij naar het gemeenschappelijk bedrijf betrof.

Hierdoor en ook door het wezen der boerencoöperatie zelf, hebben de coöperatieve zuivelfabrieken lang een agrarische inslag behouden, terwijl het particuliere zuivelbedrijf - althans grotendeels - vanaf het begin een meer industrieel karakter heeft gehad. Bovendien had de coöperatie voor de boer, vooral in het begin, naast een economische, ook een sociale betekenis. Van elke boerderij, hoe klein en hoe veraf gelegen ook, werd de melk tot een beter en onvervalst produkt verwerkt en naar de waarde betaald, zonder dat de boer daarbij van anderen afhankelijk was.

Dat er niettemin hier en daar aarzeling aanwezig was om tot coöperatieve verwerking der melk over te gaan, zal er aan moeten worden toegeschreven, dat de boer hiermede met verantwoordelijkheden en risico's te maken kreeg, die hem geheel vreemd waren. Deze aarzeling kwam ook tot uiting in verschillende maatschappijen van landbouw. In de meeste dezer organisaties meende men aanvankelijk dat de verbetering der zuivelbereiding op de boerderij tot stand moest worden gebracht. Verschillende maatregelen (prijsvragen, tentoonstellingen, zuivelonderwijs, zuivelconsulenten) wijzen daarop en men vindt dan ook slechts zelden dat het stichten van coöperatieve zuivelfabrieken van de maatschappijen van landbouw uitging, zelfs was er van die zijde wel eens tegenkanting.

Wel ging hier en daar het initiatief tot het stichten van zuivelcoöperaties van de plaatselijke afdelingen en dorpsverenigingen uit, maar nog het meest moet dit, zoals wij herhaaldelijk zagen, gezocht worden bij de plaatselijke notabelen. Ook dezen hadden vaak met grote moeilijkheden te kampen en konden lang niet altijd voldoende boeren achter zich krijgen om tot de oprichting van een coöperatie te komen.

De financiering speelde hierbij in menig geval een belangrijke rol, daar men hiertoe geld moest lenen. En waar moest men terecht? Het particuliere bankwezen hield zich afzijdig en de

coöperatieve boerenleenbanken waren er nog niet. De eerste hiervan ontstonden pas na 1896. Toen was men ook over het dieptepunt van de crisis heen en kwamen er ook - mede daardoor - betere financieringsmogelijkheden. Het aantal coöperatieve zuivelfabrieken nam toen snel toe, zó zelfs, dat hier en daar fabriekjes tot stand kwamen die beter achterwege hadden kunnen blijven.

[313] Een soortgelijke ontwikkeling als de stichting der coöperatieve zuivelfabrieken zien wij bij het tot stand komen der zuivelorganisaties. In de negentiger jaren komt men niet tot de oprichting van een nationale organisatie van de in ons land bestaande zuivelcoöperaties maar men vormt provinciale en gewestelijke zuivelbonden en hier en daar, al of niet met deze tezamen, een organisatie voor de verkoop der produkten.

In 1900 kwamen de bonden tot de oprichting van een nationale organisatie in federatief verband, de F.N.Z., waarbij voorop stond, dat deze aan de zelfstandigheid der bonden geen afbreuk mocht doen. Trouwens, dezelfde regel gold bij de bonden ten aanzien van de fabrieken.

De coöperatieve zuivelverkoopverenigingen kwamen pas in 1934 tot een landelijke samenwerking en op zodanige wijze, dat elk der verenigingen haar volledige zelfstandigheid behield. In alles zien wij een streven naar het behoud van zelfstandigheid der kleinste eenheid.

Dit heeft in de loop der jaren voor- en nadelen gehad. Het voordeel was dat men in kleine kring de produktie- en verkoopbelangen beter in onderdelen kon overzien dan dit in groter verband mogelijk zou zijn geweest. Het nadeel was, dat men op die wijze niet gemakkelijk en vlug tot een groot en krachtig beleid kwam. In het verband fabrieken-bonden-F.N.Z. heeft men getracht beide doelstellingen zo goed mogelijk te verenigen. Het is er in de loop van de jaren echter in de meeste gebieden niet van gekomen hierbij ook de verkoop naast of in deze organisaties op zodanige wijze te bundelen, dat hierbij van een gecentraliseerd geheel gesproken kan worden.

Een punt van betekenis is hierbij dat een aantal coöperatieve zuivelfabrieken er de voorkeur aan is blijven geven de gemaakte produkten zelf van de hand te doen. Ook hierbij zien wij dus weer de drang tot het optreden als kleinste zelfstandige eenheid met veronachtzaming van het grote belang van een gezamenlijk optreden tegenover derden. Hierdoor is er in de meeste zuivelbonden en ook in de F.N.Z. een tweeslachtigheid blijven bestaan, die een samengaan van produktie- en verkoopbelangen in de weg staat.

Een ander gevolg hiervan is - men zou het ook de oorzaak kunnen noemen - dat er in verschillende gebieden een onderlinge naijver tussen de zuivelcoöperaties is blijven bestaan om tot een hogere melkprijs te komen dan de buurman. Men verliest hierbij uit het oog dat het er niet in de eerste plaats om gaat dat de ene boer wat meer voor zijn melk ontvangt dan de ander, maar dat door middel van de coöperatie getracht moet worden voor *alle boeren* tot de beste resultaten te komen. Pas door een verdergaande bundeling der produktie-eenheden en de consequente toepassing der coöperatieve gedachte zal men tot een betere benadering hiervan kunnen komen.

[315]

De gegevens voor dit boek zijn - voorzover in bij de tekst geen bronmelding heeft plaats gehad - grotendeels ontleend aan verslagen en notulen van vergaderingen van maatschappelijke van landbouw, boerenbonden en zuivelbonden.

Index over provincie Gelderland en Overijssel

Blz. nummering
is van dit document

A	
Aankoop-coöperatie.....	26, 29
Alkmaar.....	25
Amerika.....	10, 12, 14, 30
Amsterdam.....	14
Apeldoorn.....	30
Argentinië.....	12
Arnhem.....	48
As Ir. W. A. van.....	53
Assen.....	13, 46
B	
B.v.C.Z.D.....	40, 43
B.v.C.Z.Fr.....	40, 43
B.Z.G.....	40, 43
Barneveld.....	30, 31
Beemster.....	30
Beer J.H.....	30
België.....	11, 20
Bieleman G.J.....	34, 36, 41, 44, 45, 46
Blink Prof.Dr.H.....	6, 7, 9, 14
Boeke Jb.....	30
Boekel Dr.Ir.P.N.....	12
Bolsward.....	23
Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Zeeland.....	40, 43
Bond van Kaasproducenten.....	41, 44
Bond van Zuivelfabrieken in Noord-Holland.....	40, 43
Borculo.....	48
botercontrolestation.....	21, 22
Boterhandelaren.....	11, 26, 32
Botermijn.....	21, 47
Botermijn Eindhoven.....	45
Botermijn Maastricht.....	25
Botermijn Zutphen.....	48
Boterwet.....	11, 20, 21, 22
Bouman Dr.P.J.....	7
Boysen C.....	14
Breda.....	27
Breen Dr.A.G.....	36, 37
Burg Prof.Ir.B. van der.....	36, 46
C	
C.M.C.....	41, 44
Caseïne.....	52, 53
Centrifuge.....	36
Condens.....	23, 52, 53, 55, 58
Coöperatief.....	16
Coöperatief Verzeerings Fonds (C.V.F.).....	52
Coöperatieve Melk Centrale.....	41, 44
Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging „Gelderland-Overijssel“.....	48
Croesen Dr.V.R.IJ.....	9, 11, 13, 24, 37
D	
De Producent.....	48
Denemarken.....	14, 17, 18, 19, 22, 30, 35
Deventer.....	35, 36, 37
Didam.....	33, 45
Dommer van Poldersveldt Jhr.J.J.....	30
Dorpsvereniging.....	31, 34, 35, 58
Dr. H. Blink.....	6

Drenthe.....	8, 10, 33
E	
Eerste Coöperatieve Boterverkoopvereniging (E.C.B.).....	48
Eerste coöperatieve fabrieken.....	23, 24, 33
Eerste wereldoorlog.....	37, 51, 52, 55
Eibergen.....	30, 34, 48
Eindhoven.....	45
Elkink T.G.....	31, 34, 35
F	
F.C.Z.E.V.....	48
F.M.v.L.....	14, 22, 27
Fleischmann Dr.Wilh.....	14
Frankrijk.....	45
Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt.....	14
Friesland.....	9, 10, 14, 23, 24, 30, 33, 35, 36, 37, 39, 42, 47, 57
Frietema K.....	4, 5, 35
G	
G.O.C.Z.....	48
G.O.M.v.L.....	8, 14, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36
G.O.Z.....	40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 55
Gelderland.....	29, 33, 36, 40, 43, 48
Geldersch-Overijsselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken.....	45
Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw.....	8
Gerber-methode.....	27
Goes.....	26
Gouda.....	23, 48
Goudse kaas.....	25
Graanprijzen.....	12
Gratama Dr.W.D.....	14
Groesbeek.....	35
Groningen.....	8, 9, 10, 12, 25, 57
Groot Enzerink J.H.....	35
Grundvig Pastor.....	19
H	
Handkracht.....	36
Handkrachtboterfabriek.....	26, 34, 57
Handkrachtzuivelfabriek.....	36
Hartog H.M.....	30
Heeckeren van Kell Baron Mr. W.....	35
Heering -.....	45
Hellendoorn.....	35
Het aloude zuivelgebied.....	9, 28
Hoorn L.J. van.....	19
Huender H.A.....	30, 34
Hylkema H.B.....	36, 46
J	
Jonkman Ir.R.C.....	31, 51, 53
K	
Kampereiland.....	31, 36
Keppel.....	30
Kerdijk Mr.A.....	13
Knapp Dr.Ir.H.C.....	10, 20
Knoeierijen.....	10, 11, 17, 19, 20, 29, 36, 41, 44, 45, 56
Koenen Prof.S.....	4, 6, 7, 12, 27
Kops J.....	7
Krediet-coöperatie.....	16, 19, 26, 29
Kronenburg E.E.....	45
L	
L.H.C.....	8, 9, 10, 11, 13, 22, 23, 26, 27, 33
Landbouwcrisis.....	4, 12, 14, 18, 30, 56

Landbouwonderwijs.....	8, 14, 15, 17, 19, 26, 27, 29, 30
Landbouwvereniging.....	19
Landhuishoudkundig Congres.....	8
Lange.....	46
Laren.....	31
Leeuwarden.....	10, 11, 23, 46, 52
Leiden.....	9
Limburg.....	34
Lochem.....	35
Lonneker.....	35
Lugard W.J.....	35, 36
M	
Margarine.....	11, 18, 19, 20, 26
Margarine-industrie.....	10, 56
Mège Mouriès.....	10
Meijers Mr.E.M.....	39, 42, 64
Melkinrichting.....	30
Melkpoeder.....	2, 48, 52, 53, 55
Mesdag J.....	21, 27
Minderhoud Dr.Ir.G.....	24, 26, 64
N	
N.B.Z.....	40, 43
N.C.B.....	41, 44, 45
N.C.Z.....	48
Nederlandsche Coöperatieve Bond.....	41, 44
Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale.....	48
Noord-Brabant.....	8
Noord-Brabantsche Zuivelbond.....	40, 43
Noord-Holland.....	8, 12
O	
Obbink Joh.....	45, 52
Oene.....	45
Ongepasteuriseerd.....	35
Overijssel.....	9, 29, 33, 36, 37, 48, 49, 53, 57
P	
Particulier.....	17, 26, 35
Peel.....	34
Petersen C.....	14
Plegt -.....	45
Posthuma Dr.F.E.....	46
R	
R.V.....	48, 50, 51
Rijkszuivelinspectie.....	20, 22
Rijkszuivelschool.....	51
Rijn Dr.J.J.L. van.....	21
Rinkes-Borger J.....	10, 11, 13, 21, 22, 23, 26, 30
Rusland.....	12
Ruurlo.....	31, 35
S	
Sickesz Mr.C.J.....	14, 22, 34
Sleeswijk-Holstein.....	22, 30
Sneek.....	23, 27
Sneller Dr.Z.W.....	7, 24, 25
Staatslandbouwcommissie.....	14
Staring W.C.H.....	8
Swartz G. zie verder Swartz-systeem.....	14
Swartz-systeem.....	14, 30, 36
T	
Terwolde.....	35, 36
Thermometer.....	22, 32

Tiessink -.....	35
Tungelroy.....	34
U	
Utrecht.....	9, 56
V	
Vennegoor J.H.....	33
Vereeniging tot Bestrijding van Knoeierijen in den Boterhandel.....	11, 20, 21
Verenigde Staten van Amerika.....	12
Verslagen van den Landbouw.....	15
Vrijland C.W.....	30
W	
Warga.....	23
Weijdom Claterbos J.J. van.....	31, 32, 33
Wiel Dr.E. van der.....	4
Wiersma P.J.....	23
Winkelier.....	13, 32, 45, 50
Winkelwaar.....	9, 31, 32
Wintermans Mr.J.J.....	25
Wirdum.....	35
Z	
Z.H.Z.....	40, 43
Z.N.Z.....	40, 43
Zandstreek.....	9, 13, 28, 31
Zeeland.....	9
Zierikzee.....	13
Zondervan H.....	50, 51
Zuid-Holland.....	9, 56
Zuivelschool.....	13, 34
Zuivelvakschool.....	31
Zwart A.H.....	48, 49
Zweden.....	14, 22, 30
Zwolle.....	36, 37, 52, 53, 18, 21, 27, 34, 36, 37, 46, 53

- 1 Prof. Dr. H. Blink en Prof. S. Koenen, 'De Nederlandsche Landbouw van 1813 tot 1913' - Den Haag, 1913.
- 2 Prof. Dr. H. Blink, Zuivelindustrie en zuivelhandel - Algemeen zuivelblad, jaargang 1921
- 3 Dr. I. J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw (1813-1870) - Den Haag, 1929.
- 4 Dr. P.J. Bouwman, Geschiedenis van den Nederlandschen Landbouw 1795-1940 - Groningen 1943.
- 5 Prof. Dr. Ir. G. Minderhoud, Inleiding tot de landhuishoudkunde - Haarlem, 1951.
- 6 Dr. Ir. V.R.I.J. Croesen, 'Geschiedenis van de ontwikkeling van de Nederlandsche zuivelbereiding in het laatste der 19e en het begin der 20e eeuw' (proefschrift) - Den Haag, 1931.
- 7 Dr. Ir. H.C. Knapp, Botercontrole in Nederland (proefschrift) - Den Haag, 1927
- 8 ? 'Geschiedenis van de Unilever' - Den Haag, 1954.
- 9 Dr. Ir. N.C. Boekel, 'Enige beschouwingen inzake de ontwikkeling van veehouderij en zuivelbereiding
- 10 Prof. Ir. S. Koenen 'Inleiding tot de Landhuishoudkunde', bewerkt door Dr. H. W. C. Bordewijk - Haarlem, 1924.
- 11 L.J. Hoorn, 'Het Zuivelbedrijf in Denemarken'. Directie van de Landbouw - 1927, nr. 3.
- 12 H. B. Hylkema, 'Overzicht van het ontstaan der Nederlandsche Botercontrôle tot 1904' – Gedenkboek van het Botercontrolestation „Zuid-Holland", 1901-1926.
- 13 Dr. J.J.L. van Rijn, 'Onderzoekingen over de samenstelling der Nederlandsche boter' - Leeuwarden 1899.
- 14 J. Rinkes Borger, 'Boter- en Kaasfabrieken' - Leeuwarden, 1878.
- 15 J.P. Wiersma, 'Erf en Wereld' - Laverman/Drachten, 1959.
- 16 Dr. Ir. G. Minderhoud, 'Landbouwcoöperatie', 2e druk - Groningen 1949.
- 17 Mr. J.J. Winterman, 'Een halve eeuw gewestelijke zuivelcoöperatie, 1894-1944 - Roermond, 1947.
- 18 Mr. E.M. Meijers Landbouw-Coöperatie in Nederland - 1908.
- 19 Kort verslag van de herdenking van het 50-jarig bestaan van de G.O.Z. op 6 juni 1946 te Apeldoorn.
- 20 Rapport der commissie van onderzoek naar de wenschelijkheid van oprichting ener coöperatieve fabriek tot bereiding van melkproducten te Zwolle- 1917.